

Manuscrisul liceului grăniceresc „G. Coșbuc“

din Năsăud și săsisemele celor mai vechi manuscrise românești¹.

Un elev din ținutul Lăpușului a dăruit liceului grăniceresc „G. Coșbuc“ din Năsăud, în primăvara, anului 1922, un vechiu și interesant manuscris. Prietenul și fostul meu coleg la acest liceu, Dl profesor Ștefan Scridon, mi-a atras atenția asupra lui. L-am primit de la el pentru a-l studia tocmai în ziua în care studenții universitari din Cluj au bătut placa comemorativă pe casa din Hordou în care s'a născut poetul Coșbuc.

Cercetându-l amănunțit, m'am convins că manuscrisul e mult mai important decât se pare la cea dintâiu vedere. Deși doriyam foarte mult, n'am putut să termin studiul lui din toate punctele de vedere ca să-l pot tipări în acest volum al Dacoromaniei, cum anunțasem în primăvară. În cursul lucrării m'am izbit de numeroase greutăți, mai ales în partea privitoare la limbă, pe care abia am ajuns să o schițez.

Totuși, și până ce voiu putea termina definitiv întreagă lucrarea, îmi iau voie să relev în acest loc câteva din rezultatele cele mai importante la care am ajuns.

Judecând din filigrana hârtiei, manuscrisul, care astăzi cuprinde 109 foi de format 8°, a putut să se scrie între anii 1640—1650. El însă este o copie de pe altul scris pe la 1600. E greu de spus acum dacă acest din urmă a fost manuscrisul original ori eră și el numai o copie.

¹ Material pentru comunicarea făcută în 23 Aprilie 1923.

Manuscrisul cuprinde câteva cazanii (la praznicul Sf. Nicolae, Nașterea Domnului Nostru Isus Hristos, Bobotează, Blagoveștenii, Îngroparea trupului Domnului Nostru Isus Hristos), apoi „Cuvântu de toată darurele sv[i]ntei besereci carele ce sântu“, „Scazanie la moartea omului creștin“, o parte din cele 10 porunci, fragment din povestea unei călugărițe care pentru curăție își scoase ochii, „Învățătură la 12 Vineri“, fragment din „12 vise a lui Șaică împărat“, „Tatăl nostru“ ungurește cu slove, fragment din psalmul 33 al lui David, „Stihirea Sfântului Ioan cel Nou din Suceava“, un fragment din doxologia cea mare și încă vreo două fragmente mai puțin importante.

Cea mai mare parte din texte fiind cazanii, însemnătatea lor e redusă mult prin faptul că între 1564 și 1650 găsim o întreagă serie de cazanii românești tipărite. Totuși ele nu sânt copiate de pe acestea și unele merită atențiune pentru faptul că, povestind vieți și minuni de-ale sfinților într'un stil popular, iau înfățișarea de cărți populare. Așa sânt de pildă, acelea menite să se țină la Sf. Nicolae și la Sângeorz. În această categorie intră și fragmentul din povestea despre o călugăriță care pentru curăție își scoase ochii, fie el scos din „Otecinic“ sau „Pateric“, ori din „Mântuirea Păcătoșilor“. Cărți populare sânt în sfârșit „Învățătura la 12 Vineri“ și „12 vise a lui Șaică împărat“. Ele sânt încă o dovadă că pe la sfârșitul secolului XVI și începutul celui următor s'a pornit o bogată literatură de cărți populare traduse românește. Totuși cele mai importante dintre texte sânt fragmentele din psalmul 33 al lui David, „Stihirea Sfântului Ioan cel Nou din Suceava“ și fragmentul din doxologia cea mare. Ele par a alcătui un întreg, păstrându-ne împreună cu un alt fragment din doxologia cea mare, care se găsește pe pp. 218—221 ale Codicelui Sturdzan, rămășițele *celui mai vechiu text liturgic în limba română*.

Fragmentul din psalmul 33, care putea face parte dintr'un text liturgic, este o copie schimbată foarte puțin, numai cât cerea o mai ușoară înțelegere și nevoia de a alcătui un text uniform în terminologie, a celui mai vechiu text de psaltire românească. Comparația cu Psaltirea lui Coresi și cu Psaltirea Scheiană ne-o dovedește cu prisosință. Redacția noastră totuși e mai aproape de cea a lui Coresi decât de a Psaltirii Scheiane care e rotacizantă, deci foarte probabil s'a alcătuit avându-se în

vedere textul celei dintâiu. Firește, acest lucru a putut să se întâmple numai înainte de a se începe tipărirea seriei de cărți Rákóczyene, după care ar fi trebuit să se aibă în vedere textul psalmilor traduși și tipăriți în aceasta. Despre psaltirile tipărite după 1651 nu poate fi vorba în nici un caz.

Intervalul dintre 1570 și 1651 se reduce și mai mult prin fragmentul de doxologie păstrat în Codicele Sturdzan care, deși în parte e scris cu rotacism, trebuie să fie continuarea textului de doxologie păstrat în manuscrisul nostru, căci are și el pe acel caracteristic „sfinției sale“ (p. 218) în locul „Domnului“ sau „lui Dumnezeu“ al psalmului 33 și al părții de doxologie păstrate în manuscrisul de care ne ocupăm. Iar relativ la acest fragment Hasdeu, *o. c.*, p. 213—214 ne spune că: „la 1619 fragmentul aparținuse deja lui popa Grigorie“ și că „Este dară cu puțință... să se fie scris chiar cu mult înainte de 1600“.

Limba arată de asemenea o proveniență apropiată de secolul XVI, nu numai în privința formelor și a lexicului, care sânt tot așa de vechi ca și ale lui Coresi, ci mai ales în aceea a lipsei aproape consecvente a lui *pre* de la acuzativ, semn că în original acesta lipsește pretutindeni¹.

Cu toate că-i lipsește rotacismul, manuscrisul pare a fi de proveniență nordică. Aceasta o dovedește nu numai faptul că s'a găsit în ținutul Lăpușului, ci și nota de pe marginea f. 89 r° jos: „Ianoș de la Rohia“, și aceea de pe f. 107 v° jos: „Acăstă carte ăaste a lui Ciceu Ioan de la Rohia“, căci Rohia se găsește în jud. Solnoc-Dobâca, pl. Lăpușului, deci tocmai în regiunea unde s'a găsit. O dovedește încă mai ales intercalarea în textul liturgic după „Mărire și acum, glas 6“ a „Stihirei sfântului Ioan cel Nou din Suceava“. Origine moldovenească arată și forme ca: *a naști* (22 v°, 23 r°), alături de *naște* care e mult mai des; *naștere* (75 v°), alături de *naștere* (57 v°); *cinști* = „cinste (28 r°)“, *trămisi* = „trămise“ (90 v°); *acii* = „acei“ (22 v°); *obrazi* (26 v°), alături de *obraze* (26 r°, 102 r°); *procovefi* (75 v°) alături de *procovețe* și *procov'țe* (26 r°) ș. a.²

Judecând din anumite particularități grafice, fonetice, mor-

¹ Cf. acum *Dacoromania* II, p. 565—581.

² Exemple vechi de acest fel, v. Ov. Densusianu, *H. l. r.*, II fasc. 1, p. 84.

fologice și sintactice ale manuscrisului, copistul textelor a fost cu siguranță Sas, iar copiarea a putut să se facă în regiunea Bistriței.

I. Particularități grafice.

Ca în cele mai multe documente scrise de Sași românește cu chirilice, și în manuscrisul nostru se întrebuițează \times foarte des și pentru tot felul de sunete, cf.: *a treâ* = „a treia“ (1 r°), *toată* = „toate“ (20 r°), *desfâtarâ* = „desfătare“ (57 r°), *râle* = „reale“ (31 r°), *spunerâ* „spunere“ (26 r°), *mâ* = „mea“ (58 v°), *zavistiâ* = „zavistiia“ (52 v°), *izbâvirâ* = izbăvirea (29 r°); *răsăritâ* = „răsăritu“ (22 v°), alături de: *agjūnđtor*, *țiță*, *bunătâfile*, *bunâ*, *arătâ*, *iarâ*, *părăsêște*, *învăfătura* etc.

II. Particularități fonetice.

1°. Deasa întrebuițare a lui *e* în locul lui *ă*: *toate lumē* (1 r°, 3 r°), *lumia toate* (42 r°), *creștinetăției* (2 v°), *astedzi* (3 r°, 26 r°, 36 r°, 36 v°, 59 r°), *mer'torisitoriuă* (3 v°), *făredelegile* (4 r°), *iaste priimite [pocaaniă]* (4 v°), *finere cin'stite* (5 r°), *dzisere* = „dziseră“ (9 v°), *iate* = „iată“ (16 r°), *bunetățile* (19 v°), *iarte* = „iartă“ (21 v°), *începure* (24 r°), *ceteției* (24 r°, 68 r°), *fure* = „fură“ (26 v°), *curefl* (28 v°), *cureție* (31 v°, 89 v°), *de* = „dă“ (51 v°), *iaste mare și slăvite* (36 v°), *petrecere curate* (38 v°), *obide* = „obidă“ (56 r°), *greie* = „grăia“ (67 r°), *calulū teu* (67 r°), *fate* (67 v°), *ceteți* (67 v°), *cetețenii* (69 v°), *vedzură* (70 v°), *să rugare* = „se rugară“ (72 r°), *dzisăre* (72 r°), *în tote laturē* (73 v°), *pusăre* (76 v°), *să poate* = „să poată“ (79 r°), *îndereptēdze* = „îndereptează“ (80 v°), *mesură* (81 v°), *nu al teu, ce al seu* (82 v°), *fer' de moarte* (83 r°), *nice dăndoare* (83 v° 16), *n-au vedzut* (84 r°), *vedzându* (84 r°), *cu mânie multe* (90 v°), *spemân'tedzi* (38 r°), alături de *se spământâ* (14 v°), *vă spământați* (60 v°), *predară* (95 v° 10), *l-ai predat* (108 r°) etc. ¹ Tot așa de dese sânt

¹ *Către* (8 r°, 32 v°) alături de *cătră* se poate explica și ca o formă dezvoltată supt influența celorlalte prepoziții terminale în *-e*: *pre*, *spre*, *între*, *despre* etc. Pentru celelalte forme citate cf. următoarele cuvinte românești intrate în săsește la Brenndörfer János, *Román (oláh) elemek az erdélyi szász nyelvben*, Budapest, 1902 și la G. Kisch, *Nösner Wörter und*

însă și formele normale: *astădzi*, *grăi*, *grăiă*, *cetăji*, *cetăfiant*, *prădare*, *nice dănăoară*, *fată*, *dziseră* etc.

2°. Diftongarea *oa* în loc de *o*: *oamenești* (36 r⁰), *oamenescu* (39 r⁰), *toași* (80 r⁰), *frumoași* (90 r⁰)¹.

3°. Diftongarea *ea* în loc de *e* în: *cețelor* (52 v⁰), *propověduescu* (73 v⁰), *sprejenere* (80 v⁰)².

4°. Pentru motivele pe care le vom arăta mai încolo, fără îndoială săsească e la originea sa diftongarea în *ai* a lui *a* tonic din *maire-* (sg. și plur.) (3 r⁰, 5 v⁰, 8 r⁰, 10 r⁰, 12 r⁰, 13 r⁰, 63 v⁰, 66 r⁰, 68 r⁰, 68 v⁰, 71 r⁰, 71 v⁰, 72 r⁰, 72 v⁰, 78 v⁰, 108 v⁰), *saile* (61 v⁰, 66 v⁰), și *taile* (3 v⁰, 88 r⁰), care se găsește și ea alături de formele normale *mare* (sg. și plur.) (3 r⁰, 6 r⁰, 13 r⁰, 16 r⁰, 17 r⁰, 17 v⁰, 18 r⁰, 18 v⁰, 22 v⁰, 23 r⁰, 23 v⁰, 26 r⁰, 26 v⁰, 29 r⁰, 34 r⁰, 36 v⁰, 43 r⁰, 48 v⁰, 52, v⁰, 54 v⁰, 96 r⁰), plur. *mari-* (36 r⁰, 42 r⁰, 52 v⁰, 97 v⁰), gen. sg. *mari* (61 v⁰), subst.

ateta = „afăta“; *berbos* < *bărbos*; *betsen* și *bots* < *băf*, pl. *bețe*; *bretschinar* < *brăcinar*; *ketschulă* < *căciulă*; *keltsun* < *călțun*; *keluschar* < *călușar*; *kepetsină* < *căpăfină*; *kerân* < *cără*; *kesniən* < *căzni*; *krepetura* < *crepătură*; *genekežit* < *năcăjit*; *gelbiāzə*, *gelbiātse* < *gâlbează*; *petsin* și *potsin* < *păfi*; *pletschintă* < *plăcintă*; *predan* < *prădă*; *presilă* < *prăsilă*; *prepeditch* < *prăpădit*; *puppes* < *pupăză*; *rebđan* < *răbdă*; *remeschitsə* < *rămășiță*; *retetschin* < *rătăci*; *selaș* < *sălaș*; *sepol* < *săpoi*; *septemunə albə* < *săotămâna albă*; *serăku* < *săracul*; *seturîn* < *sătură*; *sfetos*, *sfetossich* < *sfătos*; *skepân* < *scăpă*; *tegedusch* < *tăgăduș*; *teu* < *tău*; *zepetschit* < *zăpăcit*; *zer* < *zăr* ș. a. Mai adaug câteva exemple culese din două documente scrise românește de Șimon, birăul Bistriței, la a. 1635 și 1690 (N. Iorga, *Doc. rom. din arh. Bistriței*, Partea II, p. 5 și 73–74) și din două scrisori „de la Maghiștratul a Cronștotului, April 30, 1736“ (St. Stinghe, *Documente privitoare la trecutul Românilor din Schei*, 1701–1795), vol. V, Brașov, 1906, pp. 21–39): *che* = „că“, *Doc. Bistr.*, II, 74; *dem* = „dăm“, id., ibid.; *va ghesil*, id., ibid.; *ne rughem*, id., ibid.; *către* (de mai multe ori), Stinghe, 23 ș. u.; *dare* = „dară“, id. 25; *ferē* = „fără“ (de trei ori), id. 26, apoi 27 etc.; *făre*, id. 23, 26 etc.; *ferē de lege*, *fără de cinstă*, id. 21; *ste* = „stă“, id. 29; *treește*, id. 38; *cețefile*, id. 24 *stremoșilor*, id. 25; *sverși*, id. 24, ș. a.

¹ Cf. în *toat chipul* și în *tot chipul*, Stinghe, 38; *toași*, ibid. 28, 32; *lăcuitoari*, ibid. 24; *întoarși*, ibid. 22; *noastru*, ibid. 26, 29; *noastri* = „noștri, noștri“, ibid., 29, 30, 39 etc.

² Sașii rostesc întocmai. Aproape toți candidații sași mi-au spus; când s'au prezentat la înscriere, că și-au înaintat *cereare* s. *cerearea*. Mai adaug: *Domilor Voastrea* (*Doc. Bistr.* II, 74), *cea* = „ce“ (ibid. 74), *prea* = „pre“ id. II, 5 și II, 74), *cătrea* = „cătrea“ (ibid. II, 72).

mare (9 r°, 13 v°, 14 r°, 17 r°, 42 r°, 55 r°, 69 v°, 94 r°, 96 v°), *sale* (12 v°, 19 v°, 20 v°, 21 r°, 28 r°, 30 r°, 34 r°, 49 r°, 52 r°, 53 r°, 56 r°, 61 r°, 62 r°, 74 r°, 74 v°, 85 r°, 86 r°, 86 v°, 102 r°, 105 r°), *tale* (42 r°, 52 v°, 56 v°, 59 v°, 60 r°, 69 r°), apoi *păne* (55 r°), *cănești* (96 v°), *măne*, *poimăne* (87 r°), *minune* (16 r°), *minuni* (6 r°, 6 v°), *buni-* (6 v°), *urechile* (105 r°) etc.

5°. Confundarea lui *û* cu *v*. Copistul nostru, dacă nu cumva e vorba de un lapsus calami, scrie odată: *ci aũ scumpărat, și împărăția ceriului v-avũ* (= „v’au“) *dăruit* (62 v°); altădată: *în ce lature oa* (= „va“) *vre să sã nascã I[su]s* (24 v°). De obicei însă pe *û* ori nu-l redă grafic: *luași* (108 v°), *loarã* (24 r°); ori îl redă prin *o*: *looã* (71 r°). De acest fenomen m’am ocupat altădată în legătură cu formele *lev*, *luvã* și *avgustũ* întâlnite în „Cea mai veche carte Rákóczyanã“¹. Acolo am arătat că forme de acestea (*varece*, *luvã*, *luvarã*, *plovã*, *dzuva* alături de *ploa*) se întâlnesc și în Evanghelia slavonã cu traducere română publicată de I. Bogdan în *Conv. lit.* XXV, pp. 33—40. Vornicul ot Câmpulungul Bucovinei scrie între 1640—3 *ev, rãv*.² În o listă de lucruri de pe la 1690 găsim *5 carți novi, 2 rasã novi*³ etc. Forma *vare*, care e normală, se găsește aproape în toate textele noastre vechi. Nu vom insistă mai amănunțit asupra ei. *Luvã* = *luã*, *a lãvat* = *a luat* se aude în Bahna (Mehedinți), v. *Conv. lit.*, XLIV, 844. Curentă e rostirea *luvã* la Românii din Serbia, cf. G. Giuglea și G. Vâlsan, *De la Românii din Serbia*, București, 1913, glossar, s. v., p. 393. În ținutul Murăș-Oșorheiului și Clujului se rostește *luvã* supt influența ungurească. Sașii de obicei nu schimbă pe *û* în *v*. Aceasta ne-o arată cel puțin cele câteva cuvinte potrivite pentru a controla această rostire găsite la Brenn-dörfer, o. c.: *gaurã* < *gaurã*, *kãrãusch* < *cãrãuș*, *nãuki* < *nãuc*, *Noa* < *Noua*. Totuși uneori și ei au rostirea *v* în loc de *û*, cf. *Ivon* (de trei ori) la N. Iorga, *Socotelile Brașovului și scrisorî românești către sfat în secolul al XVII-lea în A A R.* s. ist., Se-

BCU Cluj / Central University Library Cluj

¹ *Anuarul institutului de istorie națională din Cluj* — pe 1921, p. 200.

² N. Iorga, *Doc. Bistr.* II, p. 6.

³ *Idem*, *ibid.* I, p. 92. Exemple cu *v* în loc de *û*, culese din documente scrise în cea mai mare parte de streini sau cu grafie influențată de aceștia, v. Ov. Densusianu, *H. l. r.*, II, fasc. I, p. 73.

ria II, t. XXI, p. 241 (a. 1691); *Ivonitze Postelnik*, *ibid.*, p. 229 (a. 1686) etc.

6°. Săsism este în manuscrisul nostru și reducerea diftongului; alături de numeroase forme normale, în: *aștap'tă* (82 r°) alături de *așteaptă* (53 r°)¹; *mei* (65 r°) alături de *miei* (passim), *eși* (*începură de eși a să întrebă*, 22 v°,) alături de *eiși* (101 v°), *e* (*și acia e agiunsăre porta*, 24 r°) alături de *eî* (passim); pentru motivul că se găsește și în celelalte manuscrise vechi copiate de Sași, cu toate că avem și alb. *ar* = „*aur*“, poate și în *arulu* (65 v°) alături de *aurū* (23 v°, 97 v°, 102 r°) și *aurarulū* (73 v°)²; apoi în *cer* (21 r°, 98 v°) scris și *cir* (69 v°), *cerulū* (88 r°) alături de *ceriu-* (passim), *ajutorū* (57 r°), adjectivele verbale în *-tor* alături de formele în *-toriu*, care sânt mai dese³.

7°. Dispariția lui *î* final după *r* și *șt*, nu numai când aceste consonante sânt aruncate deasupra rândurilor: *ver'* (passim), *Viner*, *Viner* (passim) etc.⁴

¹ Cf. *Aștăpte mat der lapte* (Brenndörfer, o. c., 63); *zakêh* < *zeache*, *zeche* (Brenndörfer și Kisch, o. c.); apoi: *Thelega* = „Teleagă“ (*Doc. Bistr.* I, XXX); *dobondască* (id. II, 74); *traba* (id. II, 5, 74; Stînghe, 30); *urmază* (Stînghe, 31); *diraptă* (id. 25), *muera* (id. 25); forme ca *Kurtaner* = „*curtean*“, *Nagul*, *Nagzul*, *Bada*, *Opra* etc. în documentele săsești.

² Cf. *kurtēchen*, *skurfēchen*, *sckurtēchi* < *scurteică*; *katsenwēkichi* < *cașaveică*; *holtjê* < *holteiu*; *koschtjê* < *coșteiu*; *flōr*, *flūr* < *fluier*; *tschorō* < *cioroiu*; *pună lume* < *până-i lume*; *mâko*, *mâku* < *măcău*, *bufarn* < *bou* + *săs. farnn*, ap. Brenndörfer și Kisch, o. c.; apoi *Pitaier Andre*, ap. N. Iorga, *Socot. Braș.*, 121; *Vavodae*, *ibid.* 162 etc. — În legătură cu aceasta trebuie să ne punem întrebarea dacă nu cumva în rostirea *m'ai dat* = „*mi-ai dat*“, *m'o adus* = „*mi-a adus*“ din Banat și unele regiuni ardelenene avem de a face cu o influență șvăbească ori săsească, care a provocat dispariția lui *î* din *mî*, care alcătuia împreună cu vocala cuvântului următor un diftong.

³ Cf. *štubei* < *știubei*; *lurcă* < *liurcă*; *Marukichi* < *Mărŭcă*, ap. Brenndörfer și Kisch, o. c.; apoi: *Wister*, *Vister*, *Wizter*, *Vizter* = „*Visitieriu*“ în N. Iorga, *Socot. Braș.*, p. 122, 123, 129, 133, 169, 174, 175, 176 etc.; *Dedul* = *»Dediul«*, *ibid.*, p. 173; *Szpatar*, *Szpotar*, *Pitar*, *Klutschar*, *ibid.* passim; *unguleț*, Stînghe, p. 2, ș. a.

⁴ Cf. *nici noî singur*, Stînghe, 33; *nicheir*, *idem*, 32; *nescar noroadē*, *idem*, 34; *a noastră lăcuitor*, *idem*, 39; apoi *100 de oameni*, *idem* 36; *șe hiefū în parte bun* (= „*buni*“), N. Iorga, *Doc. Bistr.*, II, 74; *Buschten* = *Bușteni*; *Ontschescht* = *Oncești*; *Zernescht* = *Zârnești* etc., ap. Brenn-

8°. Deși de la un Sas așteptăm forma *rămune*, streinism e și *să răminem* (81 v°) alături de *răstăgnit* (54 v°), *răstăg'niră* (60 v°), *svănteî* (48 v°) ¹.

Avem apoi o serie de particularități fonetice care pot fi și românești. Unele pot fi explicate ca arhaisme, cele mai multe ca rostiri regionale pe care copistul sas le-a învățat de la Românii din partea locului. Așa sânt:

1°. *I* în loc de *î* după *r* în: *amărițū* (81 r°), *omori* (93 r°), *omoriși* (108 r°), alături de *amărăte* (68 v°), *ocărăfi* (33 r°), *pogorî* (46 v°, 56 v°), *pogorîrea* (48 v°), *să urām* = „să urîm“ (31 r°), *pârî-* (9 v°, 11 r°, 12 r°, 91 v°) ².

2°. *I* + *n* + cons. în loc de *î* după *s*, *dz*, *ț* și *r*: *osinda* (81 r°), *ardzin'du* (44 r°), *ședzindu* (67 r°), *mul'țimim* (83 r°), *nemul'țimitori* (32 r°) alături de *mulțemî* (18 v°), *mul'țemire* (47 v°), *să mulțămască* (83 r°), *strinsă* (24 v°) ³.

3°. Intrebuințarea lui *o* în loc de *ă* neintonat după labială și guturală: *pomântū* (70 v°, 73 v°), *pomântulū* (71 v°) alături de *pāmânt-*, care se întâlnește mult mai des; *călugorița* (89 r°) alături de *călugoriță* (passim).

Cu toate că ne-am putea gândi și la redarea unui slav *šambota*, poate tot așa trebuie interpretat și *sămbotă* (2 v°) ală-

dörfer, o. c., ș. a. Dintre cărțile vechi tipărite are această particularitate Paliia de la 1582 care, deși s'a tradus din ungurește și avându-se în vedere și ediția Vulgatei, s'a tipărit în o tipografie săsească din Orăștie, cf. *paser* (Gen. 6), *ver* (Gen. 2); *bisericeșt* (pref.; Ex. 29), ap. Ov. Densusianu, *H. l. r.*, vol. II, fasc. 1, p. 88.

¹ Cf. *rămune* Stinghe, 27; *rămunița*, idem, 3. Ungurii în schimb au rostirea cu *i*, cf. *reminem*, *remînva* în o scrisoare de la 13 Martie 1724 a protopopului Floria B[a]r[an] ap. N. Iorga, *Socot. Braș.*, 265. Altfel *i* în loc de *î* e foarte des la Sași în alte poziții.

² Cf. *borin* < *borî*; *urin* < *urî*; *ameritich* < *amărît*, ap. Brenndörfer, o. c.

³ Unele din aceste forme s'ar putea explica prin un fel de iotacizare a lui *dz*, *ț*, altele prin asimilație în formele de plural, cf. Ov. Densusianu, *H. l. r.*, vol. II, fasc. 1, p. 68—69. Totuși cf. sās. *sindžeran* < *sângeră*; *brinse* < *brânză*; *rinžin* < *rânji*; *rintse*; *Strimba* < *Strâmba*; *trintin* < *trânti*; *krischmar* < *crâjmar*; apoi *kilts* < *câlți*; *astimperân* < *astâmpără*; *giltsch* < *gâlci* etc., ap. Brenndörfer, o. c., apoi *stringe* la Stinghe, 32; *neguțitorū* id. 31; *neguțitorî*, id. 5 ș. a.

Observăm că această particularitate o are și Paliia de la Orăștie, cf. Ov. Densusianu, *H. l. r.*, II, fasc. 1, p. 76.

turi de *sâmbătă* < lat. *sambata*¹.

4°. Rostirea *a—a* în loc de *ă—a* sau *a—ă*: *caută* alături de *căută*, (47 v°), *caută* = „căută“ (37 r°), *catate* (7 v°), alături de *cetate*, *marirë* (62 ro), *praviă* = „priviă s. priveă“ (66 r°), *taia* (71 v°), *împaratulă* alături de *împăratulă* (90 v°), *lacrami* (84 r°) alături de *lacrimi*; și mai ales formele în care apare *a* din *ă* și înainte de alte vocale accentuate: *desparțit* (82 v°), *păca-* *tos* (81 r°), *statu* (81 r°), *hrani* (17 v°), *să proslavi* (73 r°), *strajuiți-vă* îndreptat în *străjuiți-vă* (87 v°)².

¹ Cf. *botez* < *baptizo*; *porumb* < *palumbus*; *colțun* alături de *călțun*, *zăbovi* < p.-sl. *zabaviti* etc; apoi sâs. *boreboi* și *baraboi* < *bărăboi*, *baraboi*; *bolțână* și *belână* < *bălană*; *boltsâta* < *bălfată*; *bots* < *băf*; *Bo-trine* < *Bătrâna*; *fore* < *fără*; *kotun* < *cătun*; *Mogura* < *măgură*; *molașu* < *mălaiu*; *momăligă* < *mămăligă*; *motschukă* < *măciucă*; *motanie* < *mătanie*; *podure* < *pădure*; *pokală*, *pokelin* < *păcală*, *păcăli*; *pokurar* < *păcurar*; *porădzină* < *părăgină*; *pokert* < *păcură*; *postrâmă* < *păstramă*; *polaria* < *pălărie*; *pototuf* < *pămătuț*; *ponərə* și *ponură* < *pănură*; *pot-sin* și *petsin* < *păși*; *propedin* < *prăpădi*; *wotâf* < *vătaf* ș. a., ap. *Brenndörfer*, o. c.; *vo va fi* = „vă va fi“, N. Iorga, *Doc. Bistr.*, II, 74; *Poharnik*, ap. N. Iorga, *Socot. Braș.*, p. 116, 181, 229; *Porkulab*, *Plojaschen*, idem., 229, ș. a.

² Exemple din textele vechi v. la Ov. Densusianu, *H. I. r.*, vol. II, fasc. I, p. 78 și 103—4. Câteva contribuții mai dă și I. Bărbulescu în *Arhiva*, XXXI—1924, No. 1, p. 9—10. Înșirarea exemplurilor însă, fără a se cerceta originea etnică și geografică a autorilor, n'are nici o importanță. Cele mai multe din ele vin de la streini: Așa sânt cele scoase din documentele slavone și latine, din documentele privitoare la Petru Șchiopul, apoi din Evanghelia slavo-română de la Petersburg (*cadea*, *casatoriu*, *împarația*, *tafâne*), Psalirea Scheiană, Hurmuzachi (v. mai încolo) etc.

Formele *a—a* în loc de *ă—a* sânt explicate de Ov. Densusianu, *H. I. r.*, II, fasc. I, p. 103—4, prin asimilație, iar cele cu *a* înainte de altă vocală prin analogia altor forme care au pe *a* în mod normal (cf. *amariră* — *amar*, *mari* — *mare*, *tarile* — *tare*, *picatură* — *pică*), ori fiindcă „on prononçait sûrement pas *a*, mais un son intermédiaire entre celui-ci et *ă*, comme cela arrive encore dans quelques régions“.

Falsa analogie, despre care vorbește Densusianu, însă se produce aproape numai în gura streinilor. Cât privește pronunțarea unui sunet între *a* și *ă*, rămâne să fie dovedită.

Gamillscheg, *Oltenische Mundarten*, Wien, 1919, § 25, p. 55 crede că formele cu *a* în loc de *ă* s'ar fi născut prin un fel de „șovăire s. alternare de fonetică sintactică“ în vorbirea *allegro*, la început după labiale și apoi și după alte consonante. Părerea lui Gamillscheg o admite și Pușcariu în *Dacoromania*, II, p. 65—68.

Provincial fenomenul acesta e foarte lăjit în Moldova, Bucovina și Basarabia (cf. G. Weigand, *Die Dialekte der Bukovina und Bessarabiens*,

50. Confundarea lui *o* cu *u*: *domnedzeu* alături de *dumnedzeu*, *întrō* alături de *întru*, *dorēre* alături de *durere*, *portă* alături de *purtă*, *omilī* alături de *umilī*, *potem* alături de *putea*, *rogă* (68 v°), dar *rugă-te* (68 v°) în loc de *roagă-te*, *tutororū* (2 r°, 48 v°, 49 r°), *tutorora* (72 r°), *au măr'torisit* (39 v°), *mer'torisitorīulū* (3 v°), *cârtolari* (24 v°—25 r°), *nepotrede* (49 v°), *înpă-ratol* (72 v°), *nomele* (72 v°), *nu să cutremore* (80 r°); *cucoși* (87 r°) etc. ¹.

60. *O* în loc de *oa*. Sașii tratează diftongul nostru *oa* foarte deosebit. La Brenndörfer, *o. c.*, e redat de obicei prin *oa*. În jurul Bistriței se rostește *o*, cum rostesc și Românii din acele

Leipzig, 1904, p. 50). Sporadic se găsește și în Muntenia și Ardeal. Asupra extensiunii geografice a lui, v. mai pe urmă Pușcariu, *Dacoromania*, II, 6:—68. Eu l-am auzit în câteva sate românești din apropierea Bistriței, așa în Lușca, Prislop etc. Ceea ce e de mirat e că în regiunea în care se găsește diftongarea *ai*, *oi*, *ei*, *ui*, se găsește și acest fenomen, iar aceasta, cum voiu dovedi mai încolo, e de origine săsească. Semnalând deocamdată acest fapt, las să urmeze o serie de cuvinte românești rostite și scrise de Sași, care au și ei această particularitate: *balauăr* și *belaur* < *bălaur*; *kalugăr* < *călugăr*; *karuts* < *căruț*; *kaltsun* și *keltsun* < *călfun*; *keput* < *căput*; *matrăgună* < *mătrăgună*; *pakalə* și *pokalə* < *Păcală*; *paperărə* < *păpărădă*; *paputš* < *păpuți* etc., ap. Kisch și Brenndörfer, *o. c.*; apoi *Balacsan*, ap. N. Iorga, *Socot. Braș.*, 237; *Kamarasch*, idem, 125; *Camaraschul*, idem, 129; *Wattaf*, idem, 177; *Kallaraschen*, idem, 183, 184, 185 etc.; *Sattrrarul*, idem, 187, 224; *Spatfar*, idem, 224; *Vakarit*, Socot. Sib., 288; *Talmascher*, id., ibid.; *Szpatar*, id. 283; *Pastaye*, id. 273; *Kalüger*, id. 283; *ceatate*, N. Iorga, *Doc. Bistr.*, II, 75; *va-tamani*, id., ibid.; *platirē*, *Stinghe*, 5; *daruitū*, id. 25; *om caută*, id. 26; *se-i cautămū*, id. 33; *adevarat*, *adevaratū*, id. 28, 35, 36; *desparfimū*, id. 27; *desparfirē*, id. 27, 32, 33, 35; *desparfit*, id. 28; *zalog*, *a lasă*, id. 36; *orașani*, id., passim, ș. a.

În Moldova și Basarabia această particularitate pare a fi importată, iar la Istro-români de altă origine. La Aromâni și Megleniți lipsește.

¹ Între aceste exemple sânt unele, cele dintâiu, care ar putea fi explicate prin influența analogică a altor forme (cf. Ov. Densusianu. *H. l. r.*, vol. II, fasc., p. 89—90). O seamă din ele însă nu se pot explica decât prin rostirea săsească. Sașii rostesc pe *u* românească *o*: *orden* < *urdă*; de cele mai multe ori redau prin *u* pe *o* românească, atât înfonat, cât și neînfonat: *bugatic* < *bogat*; *burdeū* < *bordeiu*; *gulich* < *gol*; *hurken* < *horcăi*; *kukesch* < *cocoș*; *mutširlă* < *mocirlă*; *purlagăr* < *potlogar*; amestecă aceste două sunete: *bofēr*, *bujēr* < *boier*; *drobm*, *drum* < *drob*; *flōr*, *flūr* < *fluier*, ap. Brenndörfer și Kiss, *o. c.* Cf. și: *locore*, N. Iorga, *Doc. Bistr.*, II, 5; *potefū* = „puteți“, *Stinghe*, 28; *pote* = „putea“, id. 34; *băutore* = „băutura“, id., ibid., s. a.

părți, ori *o* și *ua*, deci săsește. Pe cel dintâiu îl avem în: *bolboṇə* „Wasserpfuhl“ (KNWW., 22; *bolbâne*, Br. 58) < *bolboană*, cf. *hâlboană* etc.; *grâsnâkich* (KNWW., 57; Br. 60) < rom. *groaznic* + sâs. *nâkich*; pe al doilea în: *bokə* (KNWW., 22; Br. 58) < *boacă*; pe al treilea în: *kəmu^a rə* (KNWW., 87; *komuarə*, Br. 29) < *comoară*; *tuaklər* „Schwätzer“ (KNWW., 165; Br. 65) < rom. *îi toacă gura* ș. a. Copistul nostru întrebuintă cele dintâiu două rostiri. De aceea, deși de obicei păstrează diftongul pe care-l avea în textul pe care copia, foarte adeseori scrie *o* în loc de *oa*: *groznică* (56 v°), *aprope* (22 v°, 65 v°), *morte* (65 v°, 86 r°), *forte* (22 v°, 67 r°, 88 r°), *omeni-*, *omini-* (65 v°, 66 v°, 67 v°, 68 r°, 69 r°, 69 v°, 70 r°, 72 r°, 72 v°), *domne* (69 r°, 70 r°, 82 v°), *frumosă* (66 r°, 65 r°), *piçorele* (70 r°, 72 r°), *dobitoce* (85 v°), *gropעי* (60 r°), *ospeți* (65 v°), *nostră* (109 r°), *tote* (109 r°), *doo* (76 r°), *a doa* (80 r°), *se întorseră* (9 r°), *să întor'sără* (25 r°), *să întor'să* (66 v°), *întor-seșu* (108 r°) etc. Uneori găsim pe aceeași pagină un cuvânt scris în două chipuri: *bole* și *boale* (80 r°). Altă dată s'a scris mai întâiu numai *o*, pe urmă s'a îndreptat în *oa*, adăugându-se deasupra *a*: *noastre* (20 r°), *cunoaște* (-8 r°), *aproape* (105 v°), *oasele* (105 v°) ș. a.¹

7°. *E* în loc de *ea*. Ca și *oa* și diftongul *ea* e redat de Sași în deosebite chipuri: când cu *ea* s. *ia*: *dujânə* < *dugheană* (KNWW., 37; Br. 60); când cu *ę*: *buländrə* „Lumpenzeug“ (KNWW., 26; Br. 13) < *buleandră*; cf. și *kolăše* (KNWW., 87; Br. 62) < *coleșă* (< ung. *köles*); *șăptche* (KNWW., 136; *schâpte*, Br. 47) < *șepte*, cum rostesc Românii din regiunea Bistriței. Din cofuzia lui *ę* cu *ea* s'au născut grafiile: *uegă* = „ueagă“ < ung. *üveg* (23 v°), *să petrecă* și *să petreacă* (45 v°), *vecu* = „veacu“ (73 r°), alături de provincialele *așe* = „așa“ (19 v°, 76 v° etc.), *me* = „mea“ (65 r°, 65 v°, 66 r°), *mer'să* și *mearsă* (25 v°), *șerpe* (passim), *vre* = „vrea“ (24 v°), *să năște* = „se năște“ (28 r°), *plân'ge* = „plângea“ (67 r°), *greie* = „grăia“ (67 r°), *adurmie* = „adurmiă“ (69 r°), -e pentru forma

¹ Cf. *Dumile voastră*, ap. N. Iorga, *Doc. Bistr.*, II, 5; *Dumilor Vostre*, id. II, 74; *ommini*, id., ibid.; *nostră*, Stinghe, 23; *aprope*, id. 26; *pote*, id. 26, 32; *cunoște*, id. 28; *cunoște-se*, id. 33; *se să însora*, id. 28; *persone*, id. 29 ș. a.

articulată a cuvintelor terminate în *-e*: *a toată dihanie* (51 v°), *moarte sv[î]nții sale* (61 r°) ș. a.¹.

II. Particularități morfologice.

Găsim forme de conjugare greșite rezultate pe urma analogiei false, cum sânt altfel și diftongările de supt 1 2 și 3, apoi fenomenele tratate la II 2, 3 etc.: *bucura-te Nicolae*, *bucura-te robulū mieu dul'ce* (2 v°) alături de *bucurâ-te* (38 r°, 39 r° etc.), unde probabil s'a avut în vedere imperativul negativ; *ce să ne strângem să ascultam* (= „să ascultăm“) (4 r°); *delunga-să* = „delungă-se“ (4 v°); *spre răsăritu-lū îngropam* (= „îngropăm“); *de însemnām învierē* (83 r°); *cu glas mairē să lāudam* (= „să lāudăm“) (3 r°)².

III. Particularități sintactice.

Particularitățile sintactice cele mai caracteristice ale Sașilor care vorbesc românește sânt întrebuițarea greșită a articolului, amestecul numerilor și genurilor și acordurile greșite. Și la copistul nostru găsim uneori particularități de acest fel. În general însă el păstrează neschimbat textul pe care-l aveā înainte.

Iată câteva exemple de construcții săsești:

1. Substantivul urmat de un atribut a rămas nearticulat: *acestā iaste începăturâ sp[ă]s[e]niei* (46 r°); *loc acestiū ceteți bun este* (67 r°); *pentru izbăvire a noastră* (37 r°); *ce să chiāmā chēe înpârății ceriului* (29 r°); *moarte cīa cu obidā* (60 r°); *moarte bār'batulū* (83 r°), *deca să potolirā oameni toți* (18 r°), etc.³.

¹ Cf. *vre* = „vrea“, Stînghe, 26; *să îngrădescă* = „să îngrădească“, *acestā* = „această“, id. 29; *să înnoescă* = „să înnoească“, id. ibid.; *Nemfu* = „Neamj“; *lucrezā* = „lucrează“, id. 31; *pute* = „putea“, id. 33, 34, 35; *pote* = „putea“, *ave*, id. 34, ș. a.

² Cf. *vom facea*, N. Iorga, *Doc. Bistr.* II, 74; *nu trebuie să ne miram*, (= „să ne mirăm“), Stînghe, 26; *ne mestecam* (= „ne mestecăm“), id. 26; *de ačasta nimica de vie nu luam* (= „luăm“), id. 31; *dajdā tuam* (= „luăm“) id. 38; *nește vin se poatem fine*, id. 31; *ca se-l ducă și se-l vinde* id. 30; *nu-ī slobod besereca de iznova se face cineva*, id. 29; *săntū îndămnafl cu voļa sau färe de voļa se vänd vinu lor purgherilor*, id. 30; *se-l îngreuzămū*, id. 36; *venitul ce vie la oraș*, id. ibid.; *să se plec și să se înpace*, id. 39, etc.

³ Cf. *bireu de cătate Bistriței*, N. Iorga, *Doc. Bistr.* II 5 și 73; *prea locore cele prea unde avem traba*, id. II, 5; *om de pre locure noastre*, id. II, 71; *preați și vicini noștri*, id. II, 5; *lucruri cununiilor*, Stînghe, 27; *este în mână purgherilor*, id. 32; *stremoși lor, voevozi lor*, id. 25; *de răpăusaș crai Hungurilor*, id., ibid.; *întru gândită greutate lor*, id. 26; *la prazdnici lor*, id. 35. etc.

2°. Invers, s'a articulat substantivul care urmează după atribut: *pre cinstita a lui maica* (48 r°); *cându iase cu s/v]inte dariurele* (77 r°); *acii 3 împărații* (22 v°); *atun'ci bună soția iaste m[i]l[so]stenia* (84 v°); *să înțelēgă omeni cetefēnii* (69 v°); *până în acēia vrēmē, mārīrā-se creștinii* (94 r°)¹.

3°. Se articulează substantivul care urmează după o prepoziție și când acesta nu este determinat de un atribut: *Curăvor izoarā de apă din trupulū* (6 r°); *în vreme de nevoia* (21 v°); *nu numai cătrā priiatenii, ce și cătrā ceia ce nu ne iūbāscu* (47 v°); *cā moarte îndereptadze omul den păcate, di[sn] nedereptate, din lăcomia, din n[ă]jraururile* (80 v°); *nu vor face oamenii, derep'tu scum'pia* (98 v°); *de să vor lepī de al'ți streini derep'tu bunătate* (99 r°); *începe-vor igumenii a învăța pre vlādicii, și popii pre igumenii, mirēnii pre popii, diacii pre dāscālīi* (sic, 101 r°)².

4°. Dacă cumva e din oae nu trebuie citit ea, nu se articulează substantivul cu toate că după el urmează un atribut: *și-đ cātū ca pre oae pierdūtā* (94 v°). În acest caz ar putea fi vorba și de omisiunea articolului nehotărīt³.

5°. Nu se pune articolul la substantivul întrebuințat ca subiect ori obiect determinat: *și grāi lui fatā* (68 r°); *iarā Jidovi alēserā* (91 r°); *bucurie (= „bucuria“) erā maire în cetate* (72 v°); *începurā besēricā, și o făcurā* (5 v°) etc.⁴.

6°. Se pune articolul genetival când nu este trebuință de

¹ Cf. *la numitul locul*, Stinghe, 23; *acesta ... cătrā noī tremisā scrisorīa*, Stinghe 23; *acāsta lor slobodā scrisoarē*, id. 26; *întru cā căzutā cinstā și puterē*, id. 25; *va pune nește mincunoase cuvintele în capu nepreceptū oamenilor*, id. 26; *care și întru alte orașele obiçaful este* id. 28; *acestū: bun obiçaful*, id. 28; *dupīa neobičnuitā rānduīala*, id. 31; *în parte noastră* id. 29; *până la o mia, cāte o vaca*, id. 31, ș. a. Chiar și după articolul nehotărīt: *întru altele este un obiçaful cel de de mult*, id. 35; *nu este nici o îndotrē*, id. 37, etc.

² Cf. *lăcuescū lăuntru în cetefile sau în orașele*, Stinghe, 24; *în bufele sau întru alte vasele avānd*, id. 31; *pintru fīntirīmu la mormintele*, id. 29; *nu vor eī umbtā la negoș ... cu bumbacū, cā* (sic, = „cu“) *lāna de postavū, cu pește, cu straīur, cu in, cu cașū, cu pānza, cu postavū, cu funele, cu palaștele, și cu alte toate ... cu pomele ...* id. 35 ș. a.

³ Cf. *pā Rumuni cari sântū în orașu*, Stinghe, 28; apoi fiind substantivul fără atribut, dar determinat: *vorū vre se pue pe altū*, id. 26.

⁴ Cf. *Când iasā exactorū care stringe porțiu și merge încolo, toașt se ascundū și nu iasā afarā până nu se va de la eī exactor*, Stinghe 32; *și vinā lor lesne va cunoaște*, id. 26; *cu armele grunturile și locuri de protivnici au rāscumpărat*, id. 37.

el: *dintru latură a Persidului* (23 r°); *ce caută elū vremile a vȃecului de vecie* (7 r°)¹.

7°. Nu se pune când l-am așteptă, dându-ni-se o construcție asemănătoare cu aceea a atributului în dativ: *Marele preut lui H[risto]s Nicolae* (3 r°); *den munca căa amară iadului* (37 r°); *ce să chlamă precepători legilor* (9 r°); *cuvinte de înțelepciune lui D[u]mn[e]dzău* (53 v°)².

8°. Deși construcții similare găsim și în dialectul istro-român și, incidental, și la Coresi (la acesta însă rămâne de cercetat dacă aceste cazuri sporadice sânt de origine românească, ori nu), în manuscrisul nostru pare a fi de origine săsească construcția lui *tot* prepus unui substantiv nearticulat: *a toată dihanie* (51 v°)³.

9°. Ca și articolul se întrebuițează uneori și *-a* de la pronume și adverbe în poziții în care astăzi Românii nu-l întrebuițează, ori nu se pune când l-am așteptă: *și înainte tuturor omenilor* (72 r°); *dă-m acesta trupū* (55 r°); *iară demănēțā (= „dimizeată”) ei să scularā* (18 r°) etc.⁴

10°. Omiterea lui *a* de la infinitiv: *dșe să cade tuturor arhierelor înbla după învățatura sf[ânt]ului ap[osto]l[ului] Pavelū* (19 v°); *ce nice dănăoare n-au fostū lucru ca acela vede* (83 v°)⁵.

¹ Această întrebuițare s'a născut din înlocuirea articolului enclitic cu cel genetal, foarte obișnuită la Sași, în construcții ca: *la preatini și vecin ai noștri* în loc de „la preatinii și vecinii noștri”, N. Iorga, *Doc. Bistr.* II, 73; *vicin al nostru*, id. II, 74; *de la Magistrat a Cronștotului*, *Stinghe* 23; *Rumun a districtului nostru*, id. 29; *Rumuni a legi greceștii neuniți*, id. 30; *Rumun a legii greceștii*, id. 31; *oameni a legi greceștii neuniți*, id. 35 etc.

² Cf. *domnul arhiepiscopū și mitropolit Belgradului și a Carlovți*, *Stinghe*, 23; *ačasta lor slobodā scrisoarē*, id. 26, etc. Se omite chiar și dinaintea posesivului: *de la noștri nepreceptuți orașani*, id. 29. În cele două exemple din urmă însă poate fi vorba și de contragerea celor doi *a* care ar trebui să urmeze unul după altul.

³ Cf. *toate familii acește*, *Stinghe*, 32; *de la tot grunturi fiește cui va fi dijma a cere*, id. 38.

⁴ Cf. *acesta ... cătrā noi tremisā scrisoarīa*, *Stinghe* 23; *ačasta lor slobodā scrisoarē*, id. 26; *întru ačasta a noastră scrisoarē*, id. 27; *decăt altora minčunoasă scrisoarīa*, id. 39; *totdeauna or fi lor neopritū*, id. 29, ș. a.

⁵ Cf. exemplele adevărat, nu tocmai sigure, întru cât ar putea fi vorba de conflagarea lui *a* în vocala inițială a verbului: *nu sânt slobod aduce*, *Stinghe*, 29; *de vor și vre ei întru ačastū maī de sus orașu, a sa avuția casei ave...*, id. 24. Dacă am avea la dispoziție și alte documente

11°. Uneori se confundă numerii: *Și nime nu-i drăznuță să le întrebe de fata lui, de să nu o dă (sic, = „dăa”) șerpelui (66 r°); nice dănoare n-au fost lucrur ca acela vede (= „a vedeă“), (83 v°); și botedzâ tâți, carele (= „carii“ s. „carei“) eră cu în-sulă (72 r°)¹.*

12°. Se confundă genurile: *ce într-acest ezer este o (dacă nu cumva trebuie citit on = „un“, cf. într-on chipă la 79 v°) șerpe mairē și rău (68 r°); adecă amu aciasta părinte (20 r°); și aciasta părintele nostru de suflete (20 v°); nu ăaste al'tă toc'mală, fără numai acesta (49 r°) etc.².*

13°. Alte acorduri sau forme greșite: *începătura aceștii orbicijune (86 r°); în dulciăfa aceștii lume (86 r°)³.*

14°. Una dintre cele mai caracteristice particularități ale Sașilor care vorbesc românește este că ei evită întrebuintarea dativului, înlocuindu-l prin sintagma *la* + acuzativul. În textul nostru găsim un singur exemplu de acest fel (*și-l dăde la s[ve]t[ie] Gheorg[he], 71 r°*), fapt care ne-ar putea îndemna să-l considerăm mai curând regional românesc⁴.

15°. Găsim în sfârșit și alte construcții care nu pot veni decât de la un strein, d. p.: *atun'ce nu va hi milă frate de frate (99 v°); aducerē amente-ī a morții (86 r°); și dăde trupul lui Iosifū a lui H[r]isto[s] (55 v°) = „și deade lui Iosif trupul lui Hristos“⁵ ș. a.*

¹ Cf. *se hieft Dumilor Voastre senetos*, N. Iorga, *Doc. Bistr.* II, 74; *aceștii suptū cetate ačasta supus orășeni*, Stinghe, 24; *purgheri din afare-slobod*, id. 24; *de vor fi trebuința*, id. 25; *nu vor pute fi turbiruiț sau suparat*, id. 27; *dela tot grunturi*, id. 38, ș. a.

² Cf. *întru ai multe și bun (= „bun“)*, N. Iorga, *Doc. Bistr.* II, 74; *câte bani s'au luat*, Stinghe, 35; *și ei direptate ala având*, id. 38; *aceștii adevaraf respunsuri*, id. 38; *nu socotindū privilegii lorū*, id., 29; *alț relații*, id., 32; *acela pofta lor*, id. 36.

³ Cf. *ommul noastrea*, N. Iorga, *Doc. Bistr.*, II, 74; *dem știre dumile-voastre*, id., *ibid.*; *ferē de slobozirē pre lunatei curti înpărătești*, Stinghe, 29; *tuturor lăcuitor din Cronșlotu*, id. 30; *a noastri lăcuitor jalbele săntū*, id. 38.

⁴ Cf. *însă scriem pacea și sănătate la preatini și vicin ai noștri, la pârchelabi și la vornicū și la vatamani din sat*, N. Iorga, *Doc. Bistr.* II, 73; *și la toț meșteri cari sânt la noi... privilegii sânt de țeh*, id. 33; *orū pute... agonisi pita la sine*, id. *ibid.*; *nu vor pute agonisi hrana la sine*, id. 35.

⁵ Cf. *nimenū nu se cuvine*, Stinghe, 36; *trebuie noao foarte a se miră*, id. 31, ș. a.

Dar cum am ajuns la convingerea definitivă că diftongarea lui *a* în *ai*, precum și aceea a lui *u* în *ui* și *e* în *ei* din alte manuscrise vechi, trebuie atribuită unor Sași care scriau românește?

În vara anului 1922, supt impresia celei dintâiu citiri a manuscrisului descris mai sus, aflându-mă în Năsăud, am fost invitat de mult stimatul meu fost profesor și coleg, Dl Virgil Șotropa, ca să văd interesantul material ce i s'a trimis din Arhivele Bistriței cu privire la istoria Văii Someșului de sus, în special a graniței, de care se ocupă de multă vreme. Mi-a arătat o seamă de documente foarte importante din secolul XVIII, atât latinești, cât și românești. Între altele am văzut și scrisoarea latinească de la 1 Aprilie 1758 adresată Românilor din districtul Năsăudului de canonicul și candidatul de episcop Grigore Maior pe care a publicat-o ulterior în *Revista istorică*, IX, 1923, No 1—3, p. 24—25. Această scrisoare are și o traducere românească, făcută, cum crede d-l Șotropa, de vreun magistrat bistrițan. Citind această traducere, am întâlnit în ea, spre marea mea surprindere, formele *cairele*, *mairale*, *taire*. Intrigat de acest fapt am întrebat pe d-l Șotropa dacă a mai întâlnit acest fenomen fonetic și în alte documente afară de această traducere. Împrejurarea că el se întâlnește în documente așa de târzii adecă ar putea să ne dea o explicație pentru aceleași forme din manuscrisele noastre cele mai vechi, inclusiv manuscrisul liceului din Năsăud. D-l Șotropa m'a asigurat atunci că diftongarea *ai* se găsește, „aproape în toate documentele românești scrise de Sași“ și a mai adăugat „doar Sașii așa vorbesc“.

Ulterior d-l Șotropa mi-a mai comunicat următoarele date:

1°. Într'o scrisoare adresată preoților din Mocod, în 14 Iulie 1757, primarul Bistriței Ioannes Fridericus Klein semnează „*județul maire de la Bistrițe*“.

2°. În 1752 este pomenit într'un protocol judecătoresc un fiu al popei „*Sellajre*“, nume în care iarăși se recunoaște diftongarea *ai*¹.

¹ *Sellajre* nu e decât forma diftongată în rostirea săsească a lui *Șelariu*. Pentru acest meșteșug cunoscut la Sașii bistrițeni cf. „*Și voi șelariilor nime să n'aibă a băntul preste dzisa noastră*“, ap. N. Iorga, *Documente românești din arhivele Bistriței*, Partea I, p. 5. La 1533 între jurații Bistriței e pomenit „*Sigismundus sellator*“ (= „*Sattler*“ s. „*Sadler*“), ap. N. Iorga, *Ștefan cel Mare, Mihaiu Viteazul și mitropolia Ardealului*, în *AAR.*, s. ist., Seria II. t. XXVII. p. 18. În trei documente românești din 1621 e

3°. În catastihurile de dare ale vechei arhive bistrițene se întâlnește de mai multe ori numele satului „Vărărea“ scris „*Varaire*“.

4°. În tabloul popilor din „vidic“-ul Năsăudului din a. 1733: *Popa Grigoire, Floire, Istrajte*.

5°. În tabloul popilor din a. 1746: *Larjaon* (probabil în loc de *Lairion* = „Larion“), *Vailan* (= „Vălean“), *Ojane* (probabil în loc de *Oajne* = „Oanea“).

6°. În tabloul pământurilor ipotecate (pentru stolă etc.) din a. 1755: *Thoider Karbuine* (Maieru), *Chilip Gaichi* (= „Gačii“, „Gafii“, din Feldru), *Lazar Nikoire* (Feldru), *Gjorgye Szojerik* (= „Șoaric“, „Șoarec“ din Rebrîșoara), *Luka Nikoira* (Rebrîșoara), *Lazar Maire* (Poeni), *Krestair* (= „Crestar“) *Simion* (Bichigiu), *Todoraș a Sojrîi* (= „sorâ“, din Runc).

7°. În scrisoarea guvernului ardelean către norodul someșan din a. 1755: *maire, szuperaire, dreptaite*.

8°. În scrisoarea Românilor din măeriștile Biștriței către Vlădica, din a. 1760 (scrisă probabil de un Sas ori de un Român care a umblat în școli săsești): *plecajre, aschesaire* (= „așezare“).

9°. În scrisoarea din 19 Iunie 1761 a protopopului Anton Farkas din Năsăud către Ștefan Cute (Feldru): *frajtje*.

10°. În scrisoarea de mărturie pentru Ciacău și Jderii din a. 1761: *Rotair Vasile, Vasile Versair* (= „Vârzar“), *Sadin Kosokair* (= „Cojocar“).

11°. Formele *maire, caire* se întâlnesc și în alte acte afară de cele menționate mai sus.

Cu toate că nu puteam să mă îndoesc de loc în privința celor ce mi-a afirmat d-l Șotropa despre rostirea cu *ai* a Sașilor care vorbesc românește, știindu-l un perfect cunoscător al limbii săsești, totuși am căutat în tot chipul să verific ceea ce mi-a spus.

În târgul care se ține în fiecare Joi în Năsăud vin numeroși Sași din regiunea Bistriței. Am luat contact cu ei și m'am convins că în adevăr graiul lor e plin de diftongări, între ele și cetatea Bistriței“, ap. N. Iorga, *Doc. Bistr.*, Partea I, p. 38—39; Partea II., p. XIII și 3. Un „*Schalayr Beck*“ e pomenit la 1620 și în *Socotelile Brașovului* și scrisori românești către sfat în secolul al XVII-lea de N. Iorga, *AAR.*, s. ist. Seria II, t. XXI, p. 158. Pentru terminațiunea în -e cf. „*Pötter Kroytoire*“, *ibid.*, p. 181 (a. 1633) și „*Stan Portare*“, *ibid.*, p. 222.

diftongarea pe care o căutam eu, precum și că diftongările le fac și când rostesc cuvinte românești. Nu toți însă rosteau destul de „săsește“ cuvintele românești. Unii le rosteau întocmai ca și țărani noștri, deci foarte bine. De la unul care dădea mai mult colorit săsesc cuvintelor românești totuși am putut prinde poziția: „*Sche mai faische Tuader?*“ La despărțire a spus însă: „*Pasche bună!*“

Reîntorcându-mă în Cluj, am aruncat o privire în *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch*-ul redactat de Adolf Schullerus. Din așa numitele „tabele fonetice“ de pe p. XLIII ș. u. ale fasc. 1 a acestui important dicționar am putut să mă conving numai decât de existența diftongărilor *ae*, *ai* și *ue*, *ui* în săsește și să văd și extensiunea geografică a acestora. Nu în toate regiunile adecă se găsește această diftongare. În o seamă de regiuni se păstrează vocalele lungi și tonice nediftongate.

Cum pentru manuscrisul pe care-l studiam mă interesă în special graiul Sașilor din regiunea Bistriței, deși putusem constata din tabelele fonetice amintite că la ei există diftongarea de care e vorba, cel puțin în elementele băștinașe, totuși am consultat și prețioasele lucrări ale colegului G. Kisch, *Die Bistritzer Mundart verglichen mit der Moselfränkischen*, Halle a. S., 1893, și *Nösner Wörter und Wendungen* (citată și pentru alte particularități fonetice cu caracter săsesc ale manuscrisului nostru).

D-l Kisch atestă și el diftongarea pe care o căutam, redând-o în lucrarea sa mai veche cu *ae* și *ue* (cf. *BM.*, p. 26, II a), iar în cea mai nouă cu *aⁱ* și *uⁱ* (*NWW.*, passim).

Iată câteva exemple de diftongare în cuvinte de origine germană:

1° *ae*, *ai*: *krâeχ* (mgs. *krieche*); *tsâegel* (*ziagal*); *brâef* (*brîaf*); *șlâef* (praet. lui *șlâfen*), *BM.*, p. 26, II a; *blât* (mgs. *bluot*, mod. *Blüte*), *NWW.*, 29; *brâchn* (*brechen*), *NWW.*, 24; *krâchr* (*kriechen*), *NWW.*, 88; *șprâchn* (*sprechen*), *NWW.*, 48; *gêmâcht* (*gemacht* „Vorschuss“), *NWW.*, 99; *paradeis* (< *Paradies*), *NWW.*, 40; *pupeiar* (< *Papier*), *NWW.*, 40 și 119; *spâigel* (< *Spiegel*), *NWW.*, 144; *dâch* (cf. ol. *dag*, germ. mod. *Tag*) are plur. *du^ach* și *dâch*: *aⁱcht du^ach* și *aⁱcht dâch* = 8 Tage, *NWW.*, 29; *gât* (mgs. *guot*; germ. mod. *Gut* „Vermögen“) are plur. *gâter*; *fâssdâch* (mgs. *voztuoch* „Decktuch“) are plur. *fâssdâch^ar*: s. a.

2°. *u_e, ui*: *Kuisn* „reden, plaudern, schwatzen“ (cf. fr. *moscôsân, kusân*); *geku's* (cf. mgs. *gekôse*) „Gerede“, „Gespräch“, *NWW.*, 92; *bu'bas* = 1°. „Bofist“, 2°. „stämmiges Kind“ (cf. mgs. *buobe*; germ. mod. *Bube* și *Bubenfist*), *NWW.*, 26; etc.

Cum se vede chiar și numai din puținele exemple citate, diftongarea despre care vorbim nu e provocată totdeauna de aceleași pricini. Uneori ea e rezultatul schimbării condițiilor de producere a sunetelor, altădată al apofoniei (la conjugarea verbelor), iar de cele mai multe ori al metafoniei (la declinațiune și derivațiune). Cea din urmă e cea mai nouă și cea mai obicinuită.

Cuvintele de origine streină sânt tratate din acest punct de vedere la fel cu cele germane, fiind diftongate și în ele vocalele lungi și tonice (din românește cele tonice au fost considerate lungi). Astfel în *SsWb.*, p. 396—7 pentru *bâl* „Darm“ < ung. *bêl* se dă și forma *baêl*, iar cu o pagină mai înainte *baika* e considerat ca fiind corespondentul ungurescului *béka* „Frosch“. *Schâk, tschâk* și *schäk* „Schmerle“ se derivă din ung. *csik*¹. Din românește sânt: *bâș* „Senne“, „Oberschafhirt“ *KNWW.*, 14; și *bâtsch*, Br. 10) < *baciu*; *kâpich* „schussig, nârrisch“ (*KNWW.*, 78) < *capiu*; *kontra'š* „der behufs Kontrollierung des Salz Hüters den Gegenschlüssel führende Salzbrunnenverschiesser“ (*KNWW.*, 87; Br. 62) < *contraș*, care mi-e cunoscut și mie din regiunea Năsăudului și care a intrat și în dialectul Secuilor din Treiscaune în formele *kontrás, kontorás* (*Magyar nyelvészeti*, VI, 356; Szinyeyei, *M. Tsz.*, I, col. 1165) și trebuie adus în legătură cu *control, controlă*, fiind probabil o corupție a lui **controlaș* supt influența lui *contra*²; *fâchel* (*KNWW.*, 41), *faechel, fâchel* (*SsWb.*, 287) „Fächlein Schleier der [Jung-] Frauen“, „Leinwand, die an den Schleier geheftet herabhängt“ < rom. *fachiol*, nu din ung. *fátyol*, deoarece altfel ung. *ty = tch > ch* ar fi fără analogie (*SsWb.*, I. c.); forma sudică *fâtjel, fâtchel* în schimb e din ung. *fátyol*; *Lâ'chnts* (*KBM*, 26), *Lâ'chnts* (*KNWW.*, 93) din un mai vechiu *Lechnitz* (doc. a. 1452 *Lechnicia*), iar acesta probabil din un rom. vechiu **Lechinița* sau chiar **Lenchinița* (< p.-slav. *lenkøn, lekŭt*

¹ Fr. Kramer, *Idiotismen des Bistritzer Dialektes* în *Programm-ul liceului sășesc din Bistrița* pe 1877, p. 113.

² Cf. și Damian István, *Adatok a magyar-román kölcsönhatáshoz*, Budapest. 1912. p. 28.

„krümmen“¹ + suf. loc. *inîcî*² + *a*, care ar fi putut da atât săsescul *Lechnitz*, cât și rom. actual. *Lechința* și ung. *Lekence*; *Eidăș* < rom. *Ideciu*, *Idiciu* (cf. și ung. *Idec*s, KNWW., 40); *Kreisch* < *Criș* (cf. ung. *Keresd*); *bubəs* și *buibəs* „Knorren am Holz, am Kopf des Menschen“ < *bubă* (Br., 59) ș. a.

Diftongări făcute de străini în cuvinte de origine românească găsim curând după întâlnirea noastră cu Sașii. Dar documentele care ni le păstrează sînt scrise latinește și slavonește. Astfel nu putem ști totdeauna originea celui ce a scris documentul. Afară de aceasta ortografia celor dintăiu nu ne dă totdeauna puțința unei cetiri sigure. Totuși iată câteva exemple.

Boiul-mare de lângă Sighișoara s'a numit la început *Bun* s. *Buni*. Așa apare în cele mai vechi documente. La 1300 îl găsim în forma *Bwn* (de mai multe ori)³, la 1315 *Bun* (iarăși de mai multe ori)⁴. Ungurește se numește și astăzi *Bun*. Dar încă la 1341 ia forma *Buyn*⁵, care foarte probabil vine de la un Sas și se poate ceti *Buin* și *Boin*⁶. Din *Boin*, considerat de plural săsesc, pare să se fi reconstruit singularul românesc *Boiu*, numele actual nu numai a satului de care vorbim, ci al mai multor sate românești din Ardeal.

D-l coleg V. Bogrea mi-a atras atenția asupra formei diftongate a numelui unui sat *Хръсомѣнницѣ*, care se găsește într'un act slavon de la 3 Octomvrie 1385 la A. Ștefulescu, *Mănăstirea Tismana*, București, 1909, p. 168, iar în forma articulată *Хръсомѣнницѣн* în alt act slavon din 2 Iunie 1547 (ibid., p. 236). În amândouă aceste acte i se confirmă mănăstirii Tismana „satul Vadul-Cumanilor cu jumătate Toporna, și Balta Bistrețu de la Toplița până la Gârla cea repede mai sus de Covăcița cu satul Hâr-

¹ Berneker, *SEW.*, 707.

² De sufixul local *-inți* s'a ocupat V. Bogrea, *Dacoromania*, I, 218.

³ Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, vol. I, 219—220.

⁴ Idem. I, 313—314.

⁵ Idem. I, 519.

⁶ Cf. ung. *Hunyad* (+*vár* s. rom. *Hunedoara*) > săs. *Hoinden*, *Hwinden* (cf. *Quellen zur Gesch. Siebenbürgens aus sächsischen Archiven*, vol. I, *Rechnungen*, p. 73 și 93. [Acest *Hoinden* săsesc, pentru celalalt *Hunyad* unguresc, trebuie să fie la baza formei românești *Huedin*, care nu se poate explica, din cauza lui *-in* final, din ung. *Hunyad*, care ar fi dat **Huñad* > **Huiad*, ca în *Huniedoara* < *Hunyadvár*. Numele românesc ar fi deci un indiciu că Sașii.

somuinții și Tismana pe ambele părți“. Satul e identic cu *Хрѣсо-моинци*, care e citat de I. Bogdan din un act de la 1387 în *Lut Titu Maiorescu, Omagiu*, București, 1900, p. 593. În *Marele Dicționar Geografic*, vol. III, p. 713, unde ar trebui să fie, însă n'am găsit nici o comună cu acest nume. Forma diftongată *Hârsumuinții* ar putea să fie nu numai de origine săsească, ci, cum crede D-I Bogrea, deoarece ea se găsește în două acte slavone și regiunea Tismanei e în nemijlocită apropiere de *Mehedinți* și de Sârbii de la care avem cele mai multe numiri topice terminate în *-inți*, ar putea fi considerată și de o contaminare a lui *Hârsumunți* cu acest sufix, asupra căruia cf., cum am amintit, tot Bogrea, *Dacoromania*, I, 218.

În un document latin din 6 Iulie 1391 e pomenit „*Mayna*“, „comes Myrcii vaivodae“¹. Evident, *Mayna* = „Manea“. În alt document latin de la 1413 găsim un „*Taytte*“, „*Walachus de villa Gassendorff*“². Ar putea fi vorba de o formă diftongată a lui „tată“.

Cât privește regiunea Bistriței, n'avem documentele vechi publicate în întregime. Dr. Albert Berger în ale sale *Urkunden-Regesten aus dem alten Bistritzer Archive*, publicate în *Programm des evangelischen Obergymnasiums zu Bistritz* pe 1893, 1894 și 1895 se mulțamește să ne dea numai conținutul lor. Astfel nu le putem utiliza din punctul nostru de vedere. Acel „*Mayrosch von Rebra*“ pe care-l întâlnim în 1502³, nu e sigur. Ar putea fi atât „*Maroș*“ s. „*Mareș*“, cât și „*Măgheruș*“, „*Măeruș*“ sau altceva.

La 29 Septembrie 1523 guvernul orașului Bistrița încuviințează populației românești din „vidic“ să-și întemeieze o mănăstire între satul Hordou și Telciu, la stânga drumului, spre Apus, lângă apa Bichigiului, „unde mai fusese odată o mănăstire ca aceea“⁴. La 1533 jurații sași ai Bistriței confirmă Vlădicăi „*Layr Iowan*“ și călugărilor acestuia privilegiile acordate odinioară călugărilor din mănăstirea ardeleană a Bistriței, cari „*iuxta graecam et antiquam ecclesiae normam extra fumosas civitates, in silvis degentes vivunt suaque domicilia in recessu*

¹ Z.—W., *Urk.*, I, 35 și 731.

² Idem. I, 577 și 754.

³ Berger, *o. c.*, II, 1894, p. 13.

⁴ N. Iorga *Doc. Bistr. Partea I*, n. XVI. cf. și Berger III 1895, n. 27.

ab habitaculis hominum constituunt“, pentru ca „ibidem secundum ritum et consuetudinem eorum pacifice et quiete vivere valeant, ita tamen [quod] silvas circumiacentes sibi proprie [retinere] non debeant“¹. D-l Iorga în *Doc. Bistr.*, Partea I, p. XXXIII bănuște că în acest „Layr Iowan“ ar fi vorba de „Iarion“. În AAR., s. ist., seria II, t. XXVII, p. 5 afirmă cu siguranță acest lucru. Cred mai de grabă că e vorba de „Larion“, forma obicinuită în aceste părți, despărțită în două de etimologia populară a juraților sași și apoi diftongată în partea întâie după felul de rostire al acestora.

Două exemple din limba actuală a Sașilor bistrițeni mi-a comunicat D-l A. Bena, care le-a găsit adunându-și materialul pentru teza D-sale de doctorat despre „Limba română la Sașii din Ardeal“: „Bäre, käre fâische Pâk“!² = „bere, care face pöc“ și „Träische, Korda Fritzi“ = „trage, Korda Fritzi“³.

Mult mai bine stăm în privința regiunilor Sibiului și a Brașovului.

Pentru cea dintâiu avem: *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven*, vol. I: *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation* (1380—1516), Sibiu, 1880, și N. Iorga, *Socotelile Sibiului* în AAR., s. ist., t. XXI, p. 271—302.

Din *Rechnungen* extragem numai câteva forme sigure, indicând în paranteze pagina: *Bayda* = „Badea“ de *Argesch* a. 1500 (278) ~ de *Switz* a. 1501 (208), ~ de *Zagonem* a. 1500 (291)⁴; *Valentino Pittaÿr* = „Pitariu“ a. 1506 (439)⁵; *Mayna* = „Manea“ a. 1503 (363, 370), *Maÿn* a. 1503 (369,⁶); *Radul spatäyerium* a. 1504 (415), *Radul spathaÿr* = „spätariu“ a. 1506 (433); *Gayles* = „Galeș“, numele unui sat de lângă Sibiu, a. 1506 (423)⁷; *Waÿlia* = „Valea“ a. 1504 (453)⁸ ș. a.

¹ N. Iorga, AAR., s. ist., seria II, t. XXVII, p. 18—20.

² Albert Schuller, *Nösner Schnurren, Nisner Mätn*, Hermannstadt, 1910, p. 29.

³ Idem, p. 31. — La p. 28 se spuseser: „Bässgeich schpillt der Korda Fritzi“.

⁴ Cf. și *Bade de Argesch* (271), *Bada de Argesch* (276) ~ de *Compolong* (271, 279), ~ de *Maluren* (277), de *Rybnig* (272), ~ de *Slatina* (280, 298).

⁵ Cf. *Valentinus Pÿthar* a. 1509 (535).

⁶ Cf. *Mane, Man, Maan* (148, 151, 187, 191, 232, 273, 275, 276, 277, 288, 304).

⁷ Cf. *Galls, Gales, Galesdorff, Galasdorff* (182, 207, 209, 503, 506).

⁸ Cf. *Walya* a. 1506 (423); *Walÿa* a. 1507 (455) a. 1510 (183).

Din *Socotelile Sibiului* ale D-lui N. Iorga cităm: *Spătăř Dikull* de la 5 Sept. 1655 (279), *Joan Oylve* de la 23 Iunie 1659 (281), același care la 20 Aprilie 1658 eră *Jon Ollya* (282).

D-l Bogrea mi-a atras atenția asupra numelui lui „păñ Vasilie P a i n d u r, mare Stolnic“, care iscălește un act slavon de la 30 Iulie 1634¹, prin care Matei Vodă confirmă mănăstirii Tismana stăpânirea peste satul Turceni. Forma *Paindur* se poate explica în două chipuri: ori ar putea să fie numele redat corect și atunci Vasilie Paindur sau, mai bine, înaintașii săi trebuie să fi fost de origine Sași, ori vine de la diacul care, deși Sas, scria slavonește. Cât privește pandurii și calea pe care ne-a venit acest cuvânt așa de curând, găsim o informație prețioasă în N. Iorga, *Socotelile Sibiului*, AAR., s. ist. t. XXI, p. 273:

„Am 23 Ianuarie [1606]. Schickt ich einen Stadt Diener bis kegen Millmbach zu erforschen wegen der P a n d u r n und Tăttern, die in den Hattczig geraubt hatten . . .“. Atât la Tismana, cât și la Hațeg, sântem în apropiere de regiunea săsească a Sibiului.

Din regiunea Sibiului trebuie să fi fost și autorul sau cel puțin transcriitorul versurilor românești tipărite cu litere latine din „*Favor aonius quondam erga d. Valentinum Franck iuniorum, patricium cibiniensem, declaratus a nonnullis fautoribus et amicis . . . Cibinii per Stephanum Jüngling excussum, anno MDCLXXIX*“, republicate de d-l N. Iorga în care, alături de alte particularități întâlnite și în manuscrisul nostru, mai găsim, împreună cu pe mare (de două ori) și forma *năire* = „n'are“ (p. 7), relevată de d-l Pușcariu², și *puinye* (p. 8)

Dr. Albert Amlacher, *Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos bis zum Uebergang Siebenbürgens unter Erbfürsten aus dem Hause Oesterreich* (1690), Sibiu, 1879, în care ar trebui să găsim exemple de diftongări din regiunea Orăștiei, nu ne dă nimic în această privință, fiindcă cea mai mare parte din documente sânt latinești și nu sânt scrise de Sași decât foarte puține.

¹ A. Ștefulescu, *Mănăstirea Tismana*, p. 309. — Tot Dl Bogrea în comunică și că „*Vasile Palandur, vel- stolnic*“, se găsește la Ghibănescu, *Surete și izvoade*, IV, 358.

² *Dacoromania*, I, 381. Versurile însă nu sânt „de pe la 1666“, cum le datează d-l Pușcariu, având în vedere data celei dintăiu cărți cu care ele se găsesc împreună. Titlul citat ne arată lămurit că sânt din 1679.

O recoltă foarte bogată avem însă din regiunea Brașovului. Pentru aceasta putem întrebuița ca izvoare bogata colecție *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, pornită în Brașov la 1886, din care ne vom restrânge aici însă numai la cele dintâiu două volume de *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt* (1503—1540), apoi N. Iorga, *Socotelile Brașovului și scrisori românești către sfat în secolul al XVII-lea*, publicate în AAR. s. ist., seria II, XXI, pp. 111—270.

Iată câteva exemple sigure din cea dintâiu: *Ayl*da și *Ald*a = „Aldea“ *Bulgarus* începând cu a. 1503 (I 2, 4, 35, 39, 93, 192, 266, 276, 277, 278, 363, 463, 510, 528, 530), *Ayl*da de *Brayla* a. 1503 (I 29, *Ayl*da *Thompa* a. 1534 (II 705); *Baid*a = „Bădea“ de *Slatina* a. 1503 (I 8), ~ de *Compolong* (I 20, 30); *Bay*da *Egyptio* a. 1503 (II 292), *Bay*da *Cziganus* a. 1533—1538 (II 292, 466, 492, 493, 539), *Bay*da *Postelnyk* a. 1538 (II 580, 581); *Ba*yla, *Ba*yle = „Balea“ de *Braylla* a. 1530 (225), ~ de *Buckarest* a. 1529 (174), ~ de *Fogaras* a. 1536 (II 443, 447), a. 1537 (II 510), a. 1538 (II 559, 594), a. 1539 (II 632), ~ de *Pit*est a. 1529 (II 174); *Bu*yna = „Bunea“, a. 1530 (II 230); *Tschoynte* = „Ceontea“ a. 1529 (II 173); *Koydre* = „Codrea“ a. 1529 (II 174); *Floyre* = „Florea“ *Walachus* a. 1538 (II 567, 568); *Mikul de Floytsch* = „Fioci“ a. 1529 (II 174), *Ztoyka de Floytsch* a. 1529 (II 175), *Ztoyka Floytsch* a. 1529 (II 175); *Ztoyka Goylam* = „Golea“ ori „Golan“ a. 1529 (II 174), ~ *Goylan* a. 1540 (II 678), *Mayne* = „Manea“ între a. 1503—1540: ~ *Bulgarus* (I 1, 3, 11, 18, 25, 31), ~ de *Bussov* (I 12, 26), ~ de *Stoynest* (I 32), ~ *Thorschor* (I 30), ~ *Scherb de Thorschor* (I 67, 69); *Mayne* (II 225, 232), ~ de *Braylla* (II 173, 174, 231), ~ de *Teyschayn* s. *Tyschtayn* (II 173, 228), ~ de *Flotsch* (II 224), ~ de *Nemoest* (II 173), de *Pythescht* (II 174); *Ztan Mayre* = „Mare“ a. 1529—1530 (II 174—217), ~ *Mayra* a. 1535 (II 437); *Mayresch* = „Mareș“ de *Strypkoy*n = „Scripcani?“ a. 1530 (II 231); *Padwere* = „Pădure“ *Lwgofoth* a. 1534 (II 367, 368), *Padwere Logofott* a. 1537 (II 519), *Padwyre Lugofot* a. 1538 (II 560); *Pitayr* = „Pitariu“ *Lörencz* a. 1521 (I 346)¹, *Pythair*, *Pithair*, *Pytayr*, *Pytäyr*, *Pytar*, *Pythar*, *Pyteur Iacobus* a. 1532 (II 249, 256 și 790), *Ioanni Pytäyr* a. 1532—4 (II 356), *Pytayr* a. 1535 (II 421, 427, 580, 583, 621, 623, 624); *Poynte* = „Punte“ *Gerge* a. 1530 (II 218); *Paytre* =

¹ Cf. și *Pitar Lörencz* a. 1521 (II 345).

„Petre s. Petrea“ a. 1529 (II 173), a. 1530 (II 220, 221, 223), *Poytre, Poÿtre, Poytru* = „Petre, Petrea, Petru“ a. 1530 (II 221, 222, 227, 228, 230, 231, 233); *Nago de Ponayra* = „Ponoare“ a. 1530 (II 227), cf. și *castellanus de Panayr* a. 1540 (II 785); *Stoyka Posteylnyck* = „Postelnicul“ a. 1534 (II 357); *Spatayr, Zpatayr, Zspatayr, Zpathayr* = „Spătariu s. Spătariul“ *Dragÿcz* a. 1534 (II 621), a. 1539 (II 622), ~ *Paschydie* a. 1534 (II 372), ~ *Dragomyr* a. 1534 (II 350); *Teyschayn* = „Teișani“ a. 1529 (II 173), *Teyschoyn* a. 1529 (II 177), corupt *Tyschtayn,-oyñ* a. 1529 (II 228, 229, 231); *Tuiffa* = „Tufă“ *Rado* a. 1530 (II 188) ș. a.

Din lucrarea d-lui Iorga am extras: *Popa Baylia* = „Balea“ a. 1606 (125), ~ *Bayle* a. 1609 (129), ~ *Baylle* a. 1613 (139), *Poppa Bayelle* a. 1613 (140), *Pope Baille Sohn* a. 1631 (179); *Lugenfott Baylle* a. 1620 (155), *Lugofott Baylle* a. 1621 (159)¹; *Capitain* = rom. „Căpitan“ ori ung. „Kapitány“ a. 1686 (229), a. 1706 (253)²; *Kuppayrul* = „Cupariul“ a. 1625 (169); *Pötter Kroytoire* = „Croitoriu“ a. 1633 (181); *Opre Drezhtayrul* = „Trăistărul“ a. 1624 (166); *Mayne* = „Manea“ *Giuzbascha* a. 1612 (134)³; *Komis Mayre* = „Mare“ (de două ori) a. 1634 (184), *Klutscher Mayre* (de trei ori) a. 1620 (154), *Sattrarul Maire* a. 1636 (187); *Satt[r]airul* = „Șătrariul“ *Maire* (ibid.), *Vornikul Pre Mayre* a. 1634 (184); *Pitaier* = „Pitariu s. Pitariul“ *Andre* a. 1605 (121) *Portaier* = „Portariu s. Portariul“ *Dima* a. 1606 (125), *Portaier Myhul* a. 1605 (120), *Portair NiKa* a. 1606 (125); *Raydul* = „Radul“ *Wayda* (de două ori) a. 1621 (158), pe aceeași pagină cu forma normală; *Ispataier* = „Spătariu s. Spătariul“ *Dragitsch* a. 1605 (120), *Spatayr Mihaly* a. 1624 (166), *Spatair Mihallj* a. 1685 (228)⁴; *Radul der S[pa]tayrul* a. 1620 (153); *Schalayr* = „Șelariu“ *Bech* a. 1620 (158); *Vasilajke, Vassilajke, Vassilaïke* = „Vasilache“ a. 1672 (215), *Vaszilajke* a. 1674 (217), *Vassilaïka* a. 1683 și 1684 (225, 226)⁵, ș. a. *Chakaynen* a. 1621 (159) ar putea fi rom. „ciocane“ ori un plur. de la ung. *csákány*.

¹ Cf. *Lugefott Balie* a. 1625 (168), *Logo-Fottul Bahlle* a. 1673 (216), *Legofettul Ballve* a. 1677 (219), *Logofottul Ballje* a. 1679 (221).

² Cf. *Capitan, Kapitan* a. 1604—1700 (117, 118, 119, 169, 190, 191 etc.)

³ Cf. *Mayne* a. 1634 (184).

⁴ Cf. și *Szpotar Mihály* ibid., apoi *Spattar Dregitschan* (de două ori) a. 1696 (244).

⁵ Cf. și *Vassilaki* a. 1686 (230), apoi *Nikullaky* a. 1612 și 1613 (135, 136, 140).

Fără să putem preciza din care parte, Sas trebuie să fi fost și necunoscutul care se adresează în 10 (20) Iulie 1593 către Petru Șchiopul, cu rugămintea să nu piardă prin zăbavă prilejul numirii în Domnie (Doc. Hurm. XI, 342—3), căci numai în gura unui Sas ne putem explica forma *perinfi*, și mai ales pe *mairi* și *Maire-Teftandar* relevate de Ov. Densusianu, *H. l. r.*, II, fasc. I, p. 52 și de S. Pușcariu, *Dacoromania*, I, p. 387¹.

Având în vedere cele expuse mai sus cred că toate diftongărilor copistului C al Psaltirii Scheiane, înșirate de dl I.-A. Candrea în vol. I, p. XXXVIII a lucrării sale asupra acesteia², precum și de dl Ov. Densusianu, *H. l. r.*, vol. II, fasc. I, pp. 52—53, 53, 54, 56, 72 și 73, care se pot reduce la tipurile: *căraire* și *caraire*, *cântaire*, *giudecaire*, *mairi*, *măiri-*, *mestecaire*, *scapaire*, *staire*, *taire*, *muțaire*, *cureaire*, *minuine*, *minuina-*, *păduire*, *genukiele*; *ceireare*, la care mai putem adauge pe *meine*, trebuie atribuite faptului că acesta a fost de origine Sas.

Copistul acesta mai are și alte particularități despre care în legătură cu manuscrisul nostru am arătat că sânt de proveniență săsească. Astfel:

10. Difongul *oa* în loc de *o*: *învrătoaşadză* (p. 204), și *ua* în loc de *oa*: *cunuască* (p. 271).

20. Difongul *ea* în loc de *e*: *aștēptaiu*, *băsērēcă* și *besērēcă*, *cērēm*, *cerēfi*, *cērēfi*, *cerērē*, *ceirēre*, *derēptate*, *jēfēle*, *ferēcafi*, *ispovēdēște*, *grēșiū*, *mēserēre*, *pomēnēște*, *pomēnēscă*, *prēmēște*, *știajāște*, *trēmete*, *zāprētēște*, ș. a.³.

30. *E* în loc de *ă* și *â*: *curefi*, *curefie* alături de *curufie*, *dēdeveru*, *învefu*, *lacremat*, *rătecescu*, *tăneru* etc.; mai ales în loc de *ă* final: *către*, *doare*, *făre*, *cădzure*, *înplure*, *sparsăre*, *vărsare*, etc.; apoi *bendu* (p. 208), ș. a.⁴.

¹ Altfel, supt influența străinilor de care eră încunjurat în exilul său, Petre Șchiopul însuși sciea românește foarte pocit și cu o ortografie foarte apropiată de cea a Sașilor care scriau românește, cf. *chendu* = „când”, *cherfi* = „cărți”, *ghendul* = „gândul”, *tirgu* = „târg”; *vinuvate* = „vinovat”; *focut* = „făcut”; *mănestiri* = „mănăstiri”; *tiraba* = „treaba”; *avuzi* = „auzi”, *cavuta* = „caută” etc. ap. N. Iorga, *Petru Șchiopul și Mihailu Viteazul* în *AAR*, S. ist. Seria II, t. XX, p. 441—445.

² *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slavonește*, București, 1916.

³ Cf. I.-A. Candrea, *Monumentele cele mai vechi de limbă românească în Noua Rev. Română*, 1901, No. 36, p. 539.

⁴ Cf. Candrea. *ibid.* și *Psalt. Sch.* vol. I. n. XXXVI.

40. *o* în loc de *ă*: *flomându* (p. 357), *sărbotoare* (passim) etc.

50. Reducerea diftongului în: *aștaptă*, *ghetadză*, *lucradze*¹, *plecatu-n-ai* (p. 298); în *apoa* = „apoa” (p. 449); a lui *iu* din *-toriu*: *agîtoru[lü]*, *agiutorului*, *coperitoru[l]*, *cuptoru[l]*, *izbăvitoru*, *miluitoru*, *oblicitoru*, *vietorul*; din *ceriu* care la acest copist apare foarte des fără *î*², precum și a lui *au* din *arul* (p. 222; și la Coresi!) și *astrul* (p. 418), ș. a.

60. *I* în loc de *â* în: *kinilor* = „cânilor” (p. 202); *tiri* = „târi” (p. 346), *tirit-ai* = „târât-ai” (p. 485); apoi poate și în *spunindu* (p. 243), *bătrănișle* (p. 304), *bătrănișe* (p. 305), *răsiritul* (p. 378 și 525), ș. a. alături de *părănși* = „părinți” (p. 243, 244), *mințără* ș. a.

Mai puțin sigure:

70. *A—a* în loc de *ă—a* sau *a—ă*: *amariră*, *bogașește*, *bogașiia*, *încalecași*, *înparașii*, *învațarară-se*, *lasa*, *lasăiu*, *mariră-se*, *salașu*, *sapa-se-va*, *saraculū*, *saraci*, *scapare*, *tariia*, *vătamași*, *vătamașii*, *vrajași* etc.³; dar și *a* din *ă* înainte de alte vocale: *carbuni*, *dumbravilorū*, *înparși-veri*, *pământu*, *prěslavi-se*, *preslavită*, ș. a.

80. *E* în loc de *ea*: *me* = „mea” (foarte des), *alese*, *beserecă*, *băserecă*, *beserăcă*, *blagoslovește*, *berbece*, *cămeșe*, *ele*, *este*, *fece*, *feceră*, *frumusețe*, *fete*, *fărălege* etc.⁴.

90. *O* în loc de *oa*: *broște*, *fomete*, *întorce*, *întorse*, *morte*, *nopte*, *ominii*, *omerie*, *omenilorū*, *susiora*, *sisiora*, *tote*⁵.

100. Confundarea lui *o* cu *u*: *bucorași-vă*, *conoaște*, *corundu*, *covintele*, *înpromut*, *întro*, *tutororu* etc.⁶.

110. Nu putem preciza nimic în privința formelor *re* și *ri*. Cele dintâiu se găsesc mai regulat la copistul *B* decât la *C7*. Cele din urmă sânt obiceinuite la fel în toate părțile textului. Totuși formele *ră*, care sânt mult mai dese, sânt cele normale⁸.

120. Dacă am cercetă cu băgare de seamă, afară de aceste particularități fonetice, proprii și manuscrisului nostru, cu siguranță am mai găsi și altele, precum și forme analogice greșite ca: *aflamu-o* =

¹ Idem, *Mon.*, I. c.; *Psalt. Sch.*, vol. I, p. CXLI.

² Idem, *Psalt. Sch.*, vol. I, p. XXXVII.

³ Idem, *Mon.*, I. c.; *Psalt. Sch.*, vol. I, p. XXXVI.

⁴ Idem, *Mon.*, I. c.

⁵ Idem, *Mon.*, I. c., p. 540; *Psalt. Sch.*, vol. I, p. XXXVI.

⁶ Idem, *Psalt. Sch.*, vol. I, p. XXXVI—XXXVII.

⁷ Idem, *Psalt. Sch.*, vol. I, p. CXXXVII.

⁸ Idem, *ibid.*, p. CXLVII—VIII.

„aflămu-o„ (p. 435); ori particularități sintactice proprii Sașilor ca lipsa articolului în: *Stându era piçoare noastre* (p. 423), *Ierusalimū zidim. ca cetate* (p. 423), *mai vrătosū de aninā umnoji-se-voru* (p. 452), *deștingu ca roao* (p. 488); prezența lui în: *Ca o mie de aii* (p. 296), *șep'tedzečū d[e] aii* (p. 291) ș. a., care nu se găsesc în celelalte texte similare.

Altădată¹, pornind din o greșală comună a Evangheliarului lui Radul de la Mănicești și a celui al lui Coresi², afirmam, de acord cu M. Gaster³, M. Roques și I.-A. Candrea⁴, că cel dintâiu ar fi o copie de pe cel din urmă. Afirmția însă o făceam cu oarecare rezervă și la sfârșit adăugeam că „nu trebuie să ne scape din vedere că Radul vorbește de un „izvodū“ de pe care a copiat (v. *Columna lui Traian*, 1882, p. 56), deci, mai curând, manuscris“ (*Dacoromania*, I, 351—2). Acum, având în vedere forma *maire* din Evangheliarul lui Radu, precum și altele pe care le voi arăta numai decât, mă asociez cu totul la părerea exprimată de d-l Pușcariu, după care Radul a avut înaintea sa un manuscris identic cu al lui Coresi⁵, adăugând numai că acest manuscris eră copiat de un Sas și, în vreme ce Coresi a înlocuit aproape toate formele săsești, Radul, mai puțin atent decât tipograful care îndreaptă și în corecturi, a păstrat mai multe din ele neschimbate. Că Radul copiă de pe alt text decât al lui Coresi ne dovedesc greșeli de felul lui *mai făcătorii* (Mat. zač. 9) = „pacefăcătorii“, *încalțându-se* (Marc. zač. 65) = „încălzinduse“ etc., care nu puteau fi citite greșit din textul tipărit bine al lui Coresi. Că textul de pe care copiă fusese scris de un Sas, o mai dovedesc:

10. Diftongările de felul lui *întoarcū* (Luca, zač. 94) = „întorc“; *învățătoariul* (Ioan, zač. 8) = „învățătorul“; *spuea* (Marc.

¹ *Dacoromania*, I, 350-2. E vorba de *al celui* (Mat. zač. 56) = „alciului“ = < ung. *álcs*, *ács* „teslar“, „dulgher“ „cioplitor“. Dar mai sânt și alte greșeli comune în cele două cărți de care ne ocupăm, dovadă că pornesc de la același izvor: *a grăului* = „agrului“ (Mat. zač. 54), *a se pitli* = „se ispiți“ (Marc. zač. 2) ș. a.

² *Archivio glottologico italiano diretto da G. Ascoli*, XII, Torino (1890-2) 1, p. 199.

³ *Romania*, XXXVI (a. 1907), p. 431, nota 2.

⁴ *Psalt. Sch.*, vol. I, p. CV.

⁵ *Dacoromania*, I, 351, nota 2.

zač. 6 și Ioan, zač. 12) = „spue“, căruia la Coresi îi corespunde *propoveduim* și *propoveduîască*; *dědě* (Ioan, zač. 16) = „deade“; *aciasta liubovul* = „acesta liubovul“, care nu se găsește la Coresi.

2°. Probabil și numeroasele exemple de rostire *a—a* în loc de *ă—a* și *a—ă*, precum și cu *a* din *ă* și înainte de alte vocale: *eata* (Mat., zač. 4), *vaduolor* (id., zač. 94), *fașarnicilor* (id., zač. 95), *adapatū* (id., zač. 108), *curvarie* (Marcu, zač. 44), *vaduo* (Luca, zač. 14), *barbatū* (id., zač. 46), *lasatū* (id., zač. 67), *slavŭ* (id., zač. 71), *mancă* (Ioan, zač. 24), *spalatū* (id., zač. 44), *adevarū* (id., zač. 53) ș. a., cărora la Coresi le corespund formele normale.

3°. Poate și formele palatalizate *ceñe* (Marc., zač. 7), *cinie* (Ioan, zač. 43), *ăniemă* (Marc., zač. 29), *feriecași* (Luca, zač. 67), etc.

Cum se poate vedeă din cele expuse cu privire la manuscrisul liceului din Năsăud, săsească pare să fie nu numai *buline* relevată de Ov. Densusianu, *H. l. r.*, II, fasc. 1, p. 72 și de Pușcariu, *Dacoromania*, I, 381¹, ci și *grei*, *vo* (= „vă“), *fore* (= „fără“), *dușo* (= „după“), *fo* (= „fă“), *forime* (= „fărâme“) și, cum am arătat, și formele cu *v* în loc de *ŭ* din Evanghelia slavo-română din Petersburg.

În legătură cu aceste constatări rămâne să se revizuiască întreg materialul de limbă al textelor noastre vechi și să se cerceteze dacă Sașii luterani n’au făcut decât să copieze texte mai vechi, produsele curentului husit, cum cred unii, catolic și național, cum afirmă alții, ori ei sânt chiar traducătorii lor, cum presupune d-l Ov. Densusianu în *Buletinul Societății filologice*. III, 34 și *H. l. r.* vol. II, fasc. 1, p. 8. La un centru de propagandă reformată luterană, dar care nu poate fi numai săsească, se gândește și A. Rosetti, *Romania*, 1922, No. 191, p. 333: „Un second centre de propagande, tout aussi puissant que celui de

¹ Se găsește și forma *buină*, apoi *căinii*, *căinilor* (p. 40), despre care vom vorbi mai încolo, căci *ă* cu două linioare deasupra trebuie citit *ăi*. — *Callă*, obicinuit în unele regiuni ardelenene, s’ar putea explica ca influență ungurească (cf. *vouŭt* — *volt*) ori din *caută* + *ultă* +, presupunând că *a uită* este identic cu *a se uită*. Totuși cf. *tălnaciului* < ung. *tanács*, la N. Iorga, *Doc. rom. din arh. Bistriței*, Partea II, p. 10 (a. 1662-70), *svatul*

Sibiiu—Bașov se trouvait dans la région du Zips et du comté de Saros, notamment dans les villes de Kaschau, Leutschau et de Leibitz. Th. Huszti, qui prêcha la Réforme dans le Maramureș, venait de là¹.

În orice caz nu trebuie să ne scape din vedere că, deși diftongarea *ai, ui* lipsește din o seamă din manuscrisele noastre vechi, sânt în ele alte particularități care pot să aibă caracter săsesc. Astfel, cum am mai amintit, formele *re, ri* nu sânt exclusive, nici normale, nici chiar în Apostolul de la Voroneț, cel mai vechiu dintre manuscrisele noastre. În acesta mai întâlnim, afară de îndoelnicul *înparate* (76/9), și forma *aștaptă* (61/3), care am arătat de ce proveniență poate să fie. *Aștaptă* se găsește și în Psalt. Vor., (ps. CIII, 11) Ca să nu mai pomenim de confundarea lui *o* cu *u*, de *e* în loc de *ea*, *o* în loc de *oa*, *a* în loc de *ă*, de *re* și *ri* alături de *ră* și *rî* etc. din Codicele Todorescu², e foarte suspectă prezența și în acest manuscris a lui *aștaptă* și mai ales confundarea consonantelor medii cu tenuele: *a* lui *v* cu *f* (*faptele* — *vaptele*, *fi* — *vi*, *focū* — *vocū*), *ğ* cu *č*, (*lège* — *liacě*, *atin'ge* — *atince*, *gïudefū* — *cïudefū* — *cïudef*), *b* cu *p* (*scum'bii* — *scumpii*), *dz* și *z* cu *ț* (*bărbașiloru* — *bârbadzi*; *pădzitu* — *păzitu* — *pățitu*)³. În mod firesc aceeași e situația și în privința Codicelui Marțian, care e copiat aproape slovă de slovă de pe Codicele Todorescu. Și nu diferă mult nici aceea a Codicelui Sturdzan, în care se găsesc chiar bucăți traduse din nemțește. Foarte multe particularități suspecte din acest punct de vedere arată Psaltirea Hurmuzachi, în care se scrie *o* în loc de *oa*, *e* în loc de *ea*, *a* în loc de *ă*, *u* în loc de *o*, și invers, *re* și *ri*, alături de *ră* și *rî*⁴. În ea mai găsim și forme ca *aștaptă*, *demănrața*, *demănrață*, *demənrața*, *luminradză*, *însetadză*⁵, și mai ales grafia, deci proba-

¹ În notă se dă bibliografia chestiunii.

² Exemple v. la N. Drăganu, *Două manuscrise vechi*, p. 23 ș. u. și 96 ș. u.

³ Exemple și mai numeroase, v. N. Drăganu, *ibid.*, p. 21—22. Pentru confundarea consonantelor fonice cu cele afone și invers, la Sași, cf. *negof* > *nekots*, *colibă* > *kalip*, *brânză* > *prănts*, *pupăză* > *puppes*, *roșcov* > *roschkof*, *jigodie* > *žigoti*, *Prund* > *Prunt* etc. ap. Brenndörfer, o. c. p. 43, 44, 71 și 87; apoi *voarte* = „foarte“, *Stinghe*, 23, *răspunzu*, *respunz*, *răspunzuri*, id. 21—22 alături de *respunsuri*, id. 38 etc.

⁴ Exemple v. Candrea, *Psalt. Sch.*, vol. I, p. XLVIII—XLIX.

⁵ Candrea, *ibid.*, p. CXLI.

bil și roșirea *ua*: *credinčuasa*, *nuaptě*, *rruada*, *scuaterě*¹; reducerea diftongului *au* în *a*: *arű*, *adzi*, *adu*, *adză*, *ladele*, *gară*²; dispariția lui *ř* din *menciur*³ ș. a.

Deocamdată nu putem, nici nu vrem să spunem ultimul cuvânt în această privință.

*

Dar să ne întoarcem acum la diftongările vii.

Cum atestă St. Stinghe, *Die Schkejer oder Trokaren in Kronstadt* în *Jahresbericht*, VIII, p. 38, Trocarii din Brașov rostesc *oïchĭ*, *păreïchĭ*, *ureïchĭ*, *veïchĭ*, *roïk'e* și chiar *beïk'er* (< săs. *Bäcker*). Dl Pușcariu îmi comunică verbal că tot așa se rostesc în Bran, respectiv în Brașov cuvintele: *parseïchiu* (în loc de *parsec* s. *parsechiu* < *pohárszék*), *streïche* și *zeïche*.

În lucrarea D-lui Pușcariu, *Der Dialekt des oberen Oltthales, Jahresbericht*, V, 185 întâlnim de două ori forma *oi* = *oïchĭ* culeasă din Comăna de jos.

Aceeași rostire o găsim, cum îmi comunică dl G. Giuglea, și în graiul „mocanilor“ din Săcele.

Picioici în loc de *picioci*, plur. lui *piclocă*, *picioacă* (< *ung-pityóka*), citim în un Triod de la 1774 păstrat în biserica din *Calbor* (< săs. *Kaltbrunnen*), ap. N. Iorga, *St. Doc.* XIII, 75. *Picioïci* se rostesc în Bran, (Turcu, *Esc.* 35), în *Drăguș*, un sat din Țara Oltului (*Grai și Suflet*, I, No. 1, p. 138), pe Murăș, în (*Săcărâmb*, *Huiedin*, *Veștem* (jud. Sibiiu), *Șinca-veche* etc. (Viciu, *Gl.*).

Din regiunea Sibiiului mai cunosc numele propriu *Isaïcu* < *Isacu* și *cïoică* (Barcianu) = „ciocă, cioacă, cioucă, ciaucă, ceucă“.

Particularitatea aceasta o relevă Weigand, *Jahresbericht*, VIII, 273 „ici și colo“ și în județul Muscel pentru cuvintele *oïchĭ(u)*, *păduïk'e* și adaugă că în anul următor al cercetărilor sale a găsit-o foarte extinsă în jurul Brăilei. Aici însă a auzit-o probabil de la „mocanii“ duși de la Brașov în aceste părți. I.-A. Candrea, Ov. Densusianu și Th. D. Sperantia, în textele culese în județul Brăila, cât se vede de la indivizi de baștină din această regiune, și publicate în *Graiul nostru*, vol. I^u, pp. 243—262, dau formele *mâinile* (248 de 3 ori), *mâine* (250, 257), dar *ochii* (249, 250 de 3 ori, 251 de 3 ori, 256), *ochi* (251), *pereche* (251), *ureche* (253), *Petrachĭ* (258).

¹ Candrea, *ibid.*, p. XLIX.

² Candrea, *ibid.*, p. XLIX.

Formele acestea sânt însă foarte obicinuite în județul Gorj, cum se vede din povestea populară „Nărojii“, publicată de Șt. Sterescu în *Conv. Lit.* XLVI—1912, p. 1044 și 1164 ș. u.: *oichii* (1046, 1047, 1049, 1051), *pereiche* (1051), *Costaiche* (1055), *Mataiche* (1055), *Petraiche* (1046), nota 2, *ureiche* (ibid.), *veiche* (ibid.); tot așa și din *Graiul nostru*, I: *oichii* (Radoși, 22), *deoichetori*, *deoichiat* (Săcel, 26).

Despre extensiunea acestui fenomen în jud. Gorj putem să ne facem o idee din E. Gamillscheg, *Oltenische Mundarten*, Wien, 1919, p. 55, care găsește forma *ôchïu* în comunele Frânțești, Runcu, Dobrița, Lelești, Rasovița, Stroiști, Cornești, Horezu-mare, Săcel și Pociovaliște; *ôéchïu* în Bălta; *ûôchïu* în Curpen, Scoarța, Mușetești și Poenari; *ôchïu* în Topești, Peștișani, Brădiceni, Godinești, Racoți, Ciuperceni și Stănești și *ûôchïu* în Pocruia și Peștișani. Alături de *oïchïu* se mai rostește și *vêichïu*, *straichïună* etc. Din punct de vedere geografic, cum arată harta de pe p. 56, comunele care au diftongarea sânt așezate spre nord-est, lucru care nu trebuie să ne scape din vedere.

Cunoscute sânt și în Vâlcea, cum se vede tot din *Graiul nostru*, I: *oichii* (Căineni, 36), *oichisorii* (Popești, 41). Din răspunsurile venite la chestionarul despre „cal“ al Muzeului limbei române se vede că le cunosc și o seamă de sate din județul Dolj (Gângiova, Sadova, Mârșani, Comoșteni, Ginculeni).

Izolată și poate adusă din județele oltene amintite mai nainte pare a fi *oichi* pe care îl întâlnim de trei ori în Giuglea-Vâlsan, *De la Românii din Serbia*, București, 1913, p. 66 și 21, cf. și p. 395. Ele sânt culese de la o singură persoană, Stancu Grecu din Geanova.

Forma *Beici* (= „Beciu“ s. „Viena“), izolată și ea, pe care o întâlnim la I.-A. Candrea, *Graiul din Țara Oașului*, București, 1907, și a fost relevată de d-l V. Bogrea în *Revista istorică*, V — 1919, p. 132, probabil nu e decât o redare greșită a rostirii ungurești a lui *Bécs*, cu *é* (*e* lung), care pentru străini face impresia unui *e* desfăcut în două. Acest *é* se diftongează în deosebite chipuri chiar și în dialectele ungurești¹.

Stinghe, *Jahresbericht*, VIII, p. 38 crede că aceste forme s'ar fi născut prin atracțiunea lui *ï* din palatala *ki*. Tot așa și Weigand, *ibid.*, p. 273. Sterescu, *Conv. lit.*, 1912, p. 1046, nota 2 crede

¹ Cf. S. Simonvi, *Die ungarische Sprache*, p. 134 și 138.

că e vorba de epenteza unui *i* după o vocală și înaintea grupului consonantic *ch* urmat de vocală“, „în realitate metateza lui *j* (iot)“.

Eu cred că această diftongare este o metafonie supt influența săsescă, pentru următoarele motive:

10. Această diftongare se găsește numai în regiunile locuite de Sași (Brașov și Sibiu) sau din imediata apropiere a acestora (Gorj, Dolj, Vâlcea, Muscel).

20. Și ținuturile în care nu locuiesc Sașii, dar în care se găsește acest fenomen, au fost stăpânite odinioară de ei, sau și de ei. Astfel stăpânirea, ce e drept de scurtă durată a Cavalerilor Teutoni (1211—1225), împreună cu care au trebuit să fie și Sași, nu s'a mărginit numai în Țara Bârsei, ci s'a întins și pe o parte a teritoriului din Cumania românească, întemeind chiar o cetate, pe aceea a Câmpulungului (Langen-Aue)¹. Lângă apa Loviștei, mărginită cu apa Lotrului s'a așezat la 1233 un conte săsesc Colard, fiul lui Cristian². De la 1718—1739 Oltenia a stat supt stăpânirea Austriacilor, cu care iarăși vor fi mers mulți Sași.

În acest timp influența germano-săsescă în aceste regiuni trebuie să fi fost foarte puternică pe toate terenele și a putut să se manifesteze și în limbă.

30. Cum se vede chiar și numai din *Socotelile* orașelor Brașov și Sibiu, legăturile comerciale și culturale dintre ținuturile românești învecinate și aceste orașe erau foarte puternice, mult mai puternice decât astăzi când avem și noi orașe românești și, mai ales, avem numeroși industriași și negustori români, iar influența limbii orașanilor asupra dezvoltării limbii satelor din jur nu se poate tăgădui.

40. Exemplele înșirate în alt loc ne arată că cea mai obișnuită diftongare în săsește este aceea când după silaba diftongată urmează un *ch* sau o silabă care se începe cu acesta. *Chi* săsesc se rostește și *ki* (*KNWW.*, 28), deci a putut fi înțeles și redat de Români *k'*. În schimb *k'* românesc a fost înțeles de Sași *ch* (cf. *fâichel*, *fâchel*, *fâchel* < rom. *fachiol*).

¹ N. Iorga, *Ist. Românilor din Ardeal și Ungaria*, București 1915, p. 33 și 42—44.

² *Idem*, *ibid.*, 43—44.

5°. Diftongarea aceasta în românește nu e veche. D-l Bogrea, *Revista istorică*, V-1919, p. 131 a relevat câteva din exemplele cele mai vechi: mai întâiu o foaie de zestre olteană din a. 1760 publicată în *Revista istorică*, II-1916, p. 30, în care găsim pe *roichie* și *veiche*, apoi un act câmpulungean din 1785 (ibid. I-1915, 22), în sfârșit la 1824 numele satului *Oichești* (ibid., I-1915, 24). Mai adaug și eu câteva exemple culese din *Istoria Târgu-Jiului* de A. Ștefulescu, Târgu-Jiului 1906: *hrisov veichi* a. 1778 (414), *Costaiche* a. 1788 (433), *Dumitraiche* a. 1788 (434), a. 1799 (448), *Popa Dumitraiche* a. 1846 (471), *Dumitraiche Lupulescu* a. 1846 (471), *Popa Enaichie* a. 1796 (443), *Popa Enaiche* a. 1797 (445), a. 1819 (461), *Enaiche Sănătescu* a. 1838 (467), *Enaiche Cucu* a. 1846 (471), *păreiche* a. 1846 (470). De bună seamă nu poate fi o curată întâmplare că aceste exemple se găsesc curând și numai după ocupația austriacă din Oltenia.

6°. Cercetându-le, vedem că unele sânt nume de botez, altele termeni comerciali. Cele dintâiu, ca și al „Stadt-reiter“-ului *Vasilaiche*, atestat în socotelile Brașovului la 1672, 1674, 1683, și 1684, s'au introdus probabil prin servitorime. Cele din urmă (*roiche*, *păreiche*, *veichi veiche*), prin comerț. Generalizându-se apoi în clasele de jos, li s'a asociat cu timpul și *oichi*, *ureiche*, *păduiche* etc.

Tot așa trebuie explicată și forma *ainine* (= *anin*, *arin* cu metaplasmă, cf. *carpin* — *carpine*) auzită de Weigand în comunele Albești (lângă Câmpulung), Glodeni și Slănic din jud. Muscel, Gura-Vadului din jud. Buzău; apoi în Țela (pe Mureș între Lipova și Deva), Lighet (aproape de Timișoara, jud. Timiș); în Fizeș, Dobra, Lăpugiu, Surduc, Boiu, Peștișiu din jud. Hunedoara și în Temerești, Făget, Coșovița, Bruznic din jud. Caraș-Severin¹. Județul Muscel și Buzău sânt în nemijlocită apropiere de Sașii din ținutul Brașovului, iar despre stăpânirea acestora în Câmpulung a fost vorba mai sus. Satele de pe Mureș gravitează spre Deva-Orăștie, cele din Hunedoara spre Hațeg-Orăștie, iar Orăștia a fost și este încă un important centru săsesc. Numai Lighet gravitează spre Timișoara.

Apoi dl Weigand ne spune că între Germanii care ocupă partea nord-vestică a Banatului sânt „vorwiegend Schwaben, doch auch in einigen Dörfern aus Siebenbürgen eingewanderte

Sachsen¹. Imigrarea a trebuit să vie dinspre Orăștie și Sibiu și forma *ainine* indică pe unde s'au așezat acești Sași, din careunii vor fi dispărut cu timpul.

S'ar putea însă și ca în unele sate să se fi adus această diftongare de coloniști munteni de prin Muscel, și Buzău, știut fiind că numeroși Olteni și Munteni s'au așezat în Banat în mai multe rânduri, dar mai ales pe timpul Mariei Terezia²

Pentru diftongarea lui *a* inițial cf. *Aylda* = „Aldea“, *Oylye* = „Ollyă“, *Ayngelossy* și *Ayngalaschy* Mihaly (N. Iorga, *Socot. Braș.*, 134) = „Angyalosi Mihály“ (id., ibid. 144 și 151) etc.

Di Pușcariu, *Dacoromania*, I, 381, bănuiește o oarecare legătură între formele *maire*, *taire* și *mîre*, *tîre* și *tă'ure* auzite de Weigand în două sate din Valea Bereteului³, precum și între *tiurê*, *miurê* auzite de același în Beiuș (Valea Crișului-repede) și Ciucea⁴ alături de normalele *mare* și *tare*. Ele s'ar fi născut din cele dintâiu „în poziție atonă în frază“.

La datele culese de Weigand însă trebuie să mai adăugem după Viciu, *Gl.*: *mîre* = „mare“ s. „înalt“ (Vișag, I. Huedin); *miri* = „mare“ (Vălcău-rom., Sălagiu); *piri* = „mai mic“: *vrajniță noastă-i miri și a voastă-i piri!* (Vălcău-rom.; poate cont. din *miri+pitic* s. *pic*); *tiri* = „tare“ (Vălcău-rom., Sălagiu); *tirigan* = „vânjos, tare“ (despre boi) (Blaj), probabil < *tiri+vigan* < ung. *vigan*; cf. și *zirigan*, *virigan*, idem, auzit de mine prin părțile Năsăudului și *tirian* = „inimos, îndrăzneț“ (*Șez.* V, 162). În o poveste populară din Gorj găsim locuțiunea *tiri-mi — tiri-mi* = „tare-mi-i — tare-mi-i“; „ori — ori“; „ce mi-e — ce mi-e“: *Tiri-mi mintea boilor mei, tiri-mi mintea voastră*⁵. Ea nu se poate despărți de *tîre* pe care l-a cules Weigand. Aceeași locuțiune se găsește și la Sași în niște versuri pentru jocurile de copii:

Tiremi-hier, tiremi-duër
Meruch an der gresster muar;
*Zel'etst wor nast mi am bedjel*⁶

Faptul că se găsește în Gorj și la Sași iarăși nu poate fi o simplă întâmplare. Trebuie cercetat substratul etnic al satelor în care a găsit Weigand formele citate mai sus, căci cu sigu-

¹ *Jahresbericht*, III, 198.

² Dr. G. Popovici, *Istoria Românilor Bănățeni*, Lugoj, 1904, p. 337 și Weigand, ibid., p. 202.

³ *Jahresbericht*, VI, p. 41.

⁴ *Jahresbericht*, IV, p. 301.

⁵ *Conv. lit.*, 1912, p. 1050.

⁶ Ab. Brenndörfer. *o. c.* p. 65 și 84 după F. W. Schuster. *S. s.*

ranță ele vin de la acesta. În el trebuie să fie mestecați și Sași. Și apoi, afară de faptul că Sașii au particularitatea de a reduce diftongii, ei mai au și o metaforie cu *i* alături de aceea cu diftongul compus cu *i*. Iată câteva exemple caracteristice: *flir-chen*, dim. lui *fl̄or*, *fl̄ūr* < rom. *fluter* (Br. 85); *kischchen* și *kêschchen* < rom. *coș* (Br. 27); *tupart*, pl. *tipärt* 1°. „podex“, 2°. „hölzerner Wetzsteinköcher, = 3°. „Düte“ < rom. *după* (KNWW., 166); *stirpə*, *stirpich* (Br. 47), alături de *stārpə* *stārpich* (KNWW., 133), < rom. *stearpă* *starpă*, unde însă ar putea fi vorba și de influența lui *stārp̄l*, care ar trebui să dea în săsește **stirpin*; *t̄sinkašn* < ung. *szánkázni* (KNWW., 165), care în alte regiuni se rostește *tsonkasn* (Haltrich, *Plan* etc., p. 147); *tschindken* < ung. *csónak* (Haltrich, *ibid.*); etc.

Tot elementului străin contopit în cel românesc trebuie să-i atribuim și pe *deic* = „duc“¹ și pe *braică* (< *brahă*, *bragă*) de la Moți². Inuși Weigand, care a cules această formă, ne spune că între Moți s'au contopit, afară de Secui și Unguri, și mulți Nemți (acest nume colectiv poate să cuprindă și pe Sași), mai ales băieși. Intre cele două feluri de băieși sânt: „Die Minenarbeiter, Bergleute in der Gegend von Abrud und Ofenbaia, die sich aus Rumänen verschiedener Herkunft und aus Fremden, vorwiegend Deutschen rekrutieren. Auch mein Gewährsmann (für Nr. 126 Abrud) trägt den Namen „Jegher“ (Jäger), versteht aber kein Wort Deutsch. Ebenso finden sich die Namen: Rot, Gruber Meier, Lessing, Zipser, Hocman, Feier, Winzeler (was übrigens auch ungarisch vinczellér = Weinedler sein kann). Noch auffallender ist, dass sie auch in einigen Orten die Kirchweich = chirvai la berbece (cf. Frâncu-Candrea S. 39) eingeführt haben durch das Beispiel der Deutschen verführt. Die Sprache der Băieși ist ebensowenig einheitlich wie die der andern Bergbewohner; gemeinschaftlich sind die technischen Ausdrücke beim Bergbau, von denen natürlich viele deutschen Ursprungs sind, aber doch nicht so viele wie bei den Bufanen in Reschitza oder Oravitza in Banat“ (*Jahresbericht*, IV, p. 288). In astfel de împrejurări nu trebuie să ne mire rostirea streină și izolată a unui cuvânt vechiu românesc³.

¹ *Jahresbericht*, IV, p. 301.

² Frâncu-Candrea, *Mofii*, 98: „rămășițele care rămân în căldare după fierberea vinarsului“. Cf. însă și germ.-săs. *Bret*. — Omonimul *braică*, nume de căjea de vânat, pentru care cf. germ. *Bracke*, fr. *braque* (Dicț. Acad., I, 638) ne-a venit tot prin Sași, ca și *fieică* din o formă *Fleiken* a lui *Flecken*

Numai pronunțarea lui *âi* din *câine*, *mâine*, *mâini* (plur. lui *mână*), *pâine* și *păinichiu* (*Cuv. d. bătr.* I. 296) nu o putem explica din săsește. În săsește *câne* dă *kine*¹, *mâne* se rostește *mune*², *pâne* ar trebui să dea *pune*, cu diftongare *puine* sau chiar *paine*³, iar *mâni* se poate rosti *muni* ori cel mult **muini*⁴. Această pronunțare, generală acum numai în Muntenia, a fost în vechime mult mai răspândită decât astăzi. Ea se găsește nu numai în lucrările lui Coresi și în Evangheliarul lui Radul Gramaticul, ci, fără a fi undeva întrebuintată exclusiv, și în Codicele Sturdzan, Codicele Todorescu și Marțian, Cea mai veche carte Rákóczyană, în scrierile mitropolitului Varlaam etc.

„Pentru vechimea ei ne vorbește dialectul meglinit cu *poîni*, *coîni* (din *pâine*, *câine*)“, adaugă cu tot dreptul dl Pușcariu, *Dacoromania*, I, 381⁵. Deoarece se găsește numai înainte de nazală, nu e exclus să fie o legătură oarecare între ea și același fenomen care se întâlnește pentru *u* s. *o* în v.-franceză (desvoltat astăzi în *oë*) și reto-romană înainte de *ri* și *n* + cons., cf. fr. *coîn*, engad. *kuoin*; fr. *point*, engad. *puent*, friul. *puîrit* etc.⁶

Diftongarea *âi* din aceste cuvinte a fost explicată de mulți și în deosebite chipuri: prin epenteză, „răsunarea lui *i* final în silaba precedentă“, atracția lui *i* din sunetul palatalizat la vocala precedentă, transcrierea arbitrară a pronunțării particulare *cânie*, *pânie*, *mânie*, *mâni*, prin metafonie etc.⁷

N. Drăganu.

¹ Cf. *kine* - *kinește* ap. Br. 28; *kinilor* Ps. Sch. 202; *chinele cel rău* ap. N. Iorga, *Doc. Bistr.*, II, 5; *Kinen*, *Kynen*, *Kÿnen* = „Căneni“ în *Socotelile Sibiiului dintre 1503—1540*, *Rechnungen*, p. 163, 164, 166, 216, 278, 283, 287, 290, 294, 299, 300, 306, 309; N. Iorga, *Socot. Sib.* a. 1689, p. 286.

² Cf. *septemună albă*, ap. Br. 45; *tergu septemunilor*, *Stinghe*, 34.

³ Cf. *pună lume* ap. Br. 42; *puine* ap. N. Iorga, *St. Doc.*, XIII, 8; *paîne* ap. *Stinghe*, 31.

⁴ Cf. *mună* ap. Br. 35; *mune* ap. N. Iorga, *St. Doc.*, XIII, 7.

⁵ Megl. *taiți* însă ar putea fi o contaminare a bulg. *tate* cu srb. *taico*, din care e *taică* al nostru.

⁶ Exemple mai numeroase v. Meyer-Lübke, *Rom. Gramm.* I, § 119, 132 și 137.

⁷ Cipariu, *Gramateca*, I, București, 1869, p. 23; Lambrior, *Romania*, IX, 100, 372; Miklosich, *Beiträge, Vocalismus*, I, Wien, 1881, p. 7; Hasdeu, *Principie de filologia comparativă ario-europeă*, București, 1875, p. 24 și 28; Al. Philippide, *Istoria limbii române*, I, p. 40—41; Meyer-Lübke, *Rom. Gramm.*, I, § 319; H. Tiktin, *Rumänisches Elementarbuch*, Heidelberg, 1905, p. 341; T. Raica, *Revista politică și literară*, IV (1912), No. 4, p. 115—6; Slavici în un foileton din „Lupta“ apărută în Budapesta, pe care nu-l mai am; N. Cartoian, *Alexandria în literatura românească*, București, 1910, p. 21; N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, București, 1914, p. 109—110; Ov. Densusianu, *Hist. l. roum.*, vol. II, fasc. 1, p. 16, 52—53; I.-A. Candrea, *Psalt. Sch.*, vol. I. n. XXXVII: V.